

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar

Vol: 1 / Issue: 1, p. 24-47, June 2023

Gün Ve Geleceği Iskalama Tercihinin Aşkın Formu: Kutsal Gelenek Perspektifi

The Transcendent Form of Choice Being Off Target for the Present and Future: A Sacred Tradition Perspective

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8057481>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date

11.06.2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date

16.06.2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date

30.06.2023

Dorlion Journal

Prof. Dr. Namık Kemal Okumuş

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
Eskişehir, Türkiye

namikkemal.okumus@ogu.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0001-8573-4828>

Öz

Geçmişi ve dahi kutsal yaşanmışlık süreçlerini tanıma babında her daim ilkesel duruş üzerinden hareket etmek gerekmektedir. Aksi takdirde dünü değerlendirme yerine kutsal form hâline getirme iradesi öne çıkacaktır. Hatta oldukça yakından anlamaya çalışırken bize sunulan bazı aşamaların değişik sendromlara dokunduğu görülmektedir. Buna göre, yaşanan ile yaşanması gerekenin bilindiği kadarıyla ilkeden ziyade tutumları öne aldığı rahatlıkla söylenebilir. Mamafih oldukça anlamsız hatta son derece katkısız bir duruşu haber veren tarihsel yaşanmışlık hatta tercihlerin bazılarının yaşanır kutsallık formu gibi sunulması tercihi, bu süreçler bağlamında son derece bölücü ve dahi gereksiz, hatta bir o kadar da anlamsız bir olgu gibi gözükmetedir. Buna göre, İslâm ya da Müslümanlığın teşekkül devri geleneğinin daha başından itibaren anlatma iradesi olarak savaş ve çatışma süreçleri üzerinden tarihsel birikime konulması, esasında geleneğin varlık nedeni olan ‘insan yetiştirme düzeni’ ile değil, ‘insanı hesaba çekme’ ya da ‘yok etme’ tercihi hatta gerekliliği üzerinden anlatma iradesi ön plana çıkmaktadır. Bu tercihin din olgusuna katkı sunmaktan ziyade onu beşerî oluşumların gerekli aygıtı olarak anlamaya duçar kılar ki, geline ve tercih edilen bu aşamanın din olgusunu ilkesel olarak değil, yaşanmış olgular sürecinde ele alındığını göstermektedir. Atılan bu adımın beşer tercihi olması ise, beşerin dünyasında gerekli olanın her durumda yaşanır bir olgu olması kadar her dem hayat bulmasına imkân sunmadığını açıklamaktadır. Tarihsel birikimin bize bıraktığı en değerli örnekleme, dünü anlamaya çalışırken ezberlenip dayatılan kutsal forma değil, beşerin zamansal, tarihsel ve de coğrafi duruşu nedeniyle yaşanmışlık tecrübesine dayalı olarak ele alınmanın gerektiği hususudur. Bu eğilimin günü değerlendiren insan için hem pozitif kaynak hem de yaşamsal tecrübenin bıraktığı olası güvenlik çemberi olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Aksine durumların oluşması segmentinde öne alınan şeyin, mutlak surette dünle sınırlandırılan yaşam ve kalite formu olduğu seçeneğidir. Üstelik de bahsedilen yaklaşımın kendi açısından olmasa bile muhatap olduğu her basamakta geleceği atlama seyrinin ardından günü yaşayan değil, dünü kutsallaştıran negatif bir irade eğilimine fırsat sunduğu tespiti, uzun süredir tecrübe edilen bir değerlendirme ölçeğidir.

Anahtar Kelimeler: Kalam, Kutsal, Gelenek, Akıl, İslam

Abstract

It is always necessary to act on a principled stance in recognizing the past and even sacred processes of experience. Otherwise, the will to turn yesterday into a sacred form instead

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Okumuş, Namık Kemal. “Gün Ve Geleceği Iskalama Tercihinin Aşkın Formu: Kutsal Gelenek Perspektifi”. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/1 (June 2023), 24-47. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8057481>

of evaluating it will come to the fore. In fact, while trying to understand it quite closely, it is seen that some of the stages presented to us touch different syndromes. Accordingly, it can be easily said that what has happened and what should happen, as far as is known, emphasizes attitudes rather than principles. Nevertheless, the preference for presenting some of the historical experiences and even preferences as a form of holiness that is lived, which is quite meaningless, even quite unhelpful, seems to be a very divisive and even unnecessary, even meaningless phenomenon in the context of these processes. Accordingly, the fact that the tradition of the period of the formation of Islam or Islamism is put into historical accumulation through the processes of war and conflict as the will to narrate from the very beginning, in fact, the will to narrate through the preference or even necessity of 'holding human beings to account' or 'destroying' rather than the 'human upbringing order', which is the *raison d'être* of the tradition, comes to the fore. Rather than contributing to the phenomenon of religion, this preference leads to understanding it as a necessary apparatus of human formations, which shows that this stage that has been reached and preferred shows that the phenomenon of religion is handled not in principle, but in the process of lived phenomena. The fact that this step is a human preference explains that what is necessary in the world of human beings does not provide the opportunity for it to come to life in every situation as much as it is a phenomenon that can be experienced in every situation. The most valuable example left to us by historical accumulation is that when trying to understand yesterday, it is necessary to consider it based on lived experience due to the temporal, historical and geographical stance of human beings, not on the sacred form that is memorized and imposed. It should be kept in mind that this tendency is both a positive source and a possible circle of safety left by the lived experience for the person who evaluates the day. On the contrary, what is emphasized in the segment of the occurrence of situations is the option that it is the form of life and quality that is strictly limited to yesterday. Moreover, it is a long-experienced evaluation scale that the mentioned approach, even if not from its own point of view, offers an opportunity for a negative will tendency that sanctifies yesterday rather than living the day after the course of skipping the future at every step it deals with.

Keywords: Kalam, Sacred, Tradition, Reason, Islam

1. GİRİŞ

Akıl sahibi insanın yaşayan hakikati görmesi adına sorumluluk alanlarına giren iş ve zamanlar hakkında bazı tasarruflarda bulunması lazımdır. Buna göre, kendi zamanının aktörü, geleceğin de örnek alınması gereken eylem noktası olması gereken insanı düne ışınlayan her yaklaşımın onu gerçeklikten uzaklaştırdığı rahatlıkla söylenmelidir.¹ Dahası, genelde dindar kesimlerin, özelde ise bazı Müslüman kültür temsilcilerinin bu illele mâlul olan bir yaklaşımı *makbul dindarlık* havzasında gördüklerine de açıkça şahit olmaktayız.² O kadar ki, yaşanan

¹ İnsanın doğrudan hedef alınıp sorumlu kılınmasının her şeyden evvel onun donanım ve kalitesine dayalı bir seçim olduğu unutulmamalıdır. Bu seçimin aynı zamanda yaratılanlar arasındaki kalite farkı olduğu da ortadadır. (Bakara, 2/29-36). Yeryüzündeki yaratılma projesi ve de amacının onu anlamaya çalışan diğer varlıkların huzurunda dile getirilmesinin gayesi, olası değer kümesine yol veren açık bir tasavvur gibidir.

² Hakikati bulma iradesi yüzündendir ki, düşünen insanın olan ve olması gereken konusunda geleneğin sunumu ile vahyin hatta rasyonalitenin sunumunu dikkate alması zorunlu bir kabul gibidir. Belki de sırf bu sebeptendir ki, kendini onaylama babında peşinden gittikleri konusunda haklı çıkmaya ve de onları haklı çıkarmaya çalışan kesimlerin olması, grupsal ve de mezhebî kabulü dinleştiren süreçte adeta ezberci bir tutuma da açıkça işaret edecektir. Oysaki daha kendisine sunulan vahiy konusunda düşünme seçeneği merkeze alınan insanın akleden birey olarak bazı donanımlarla mezc edildiği bilinmektedir. Haddizatında böylesi bir değerle öne alınan insanın ilkesel düşünmesine fırsat sunan her kabulü, bölgesel yaklaşım değil, bilişsel birikime sahip olma iradesinin öne alınmasıdır demek durumundayız. Gelişen ve dahi değişen zaman içinde kendisine ait olanı kabul, olmayanı reddetmeye yakın durup, ifade edilen benzeri kabulleri eleştiren etkin bir duruş hakkında bkz.

hayatı algılama ve değerlendirme aşamalarında her daim geriye dönüşe odaklanan yapısı gereği insanı gün ve gelecekte koparan bu yaklaşım hakkında daha başlangıçta ifade edilmelidir ki,³ dünyaya gelen her bir insanın *günü yaşama* odaklı bir hayata taşındığı unutulmamalıdır.

Keza, konu itibarıyla ele aldığımız asıl şey ise, dünden “ders çıkarma” ile yarına değerli kazanımlar bırakabilme süreçleridir diyebiliriz. Akli başında olan bireylerin mutlak manada bir geleneğinin olacağı muhakkaktır. O yüzden de; *gelenekli olmak* ile *gelenekçi olma*’nın farklarını kavramasını umarak meseleye yaklaşmak lazımdır. Hatta burada söylediğimiz şeyler, asla geleneğe karşı toptan reddiyeci bir duruş olarak algılanmamalıdır. Mamafih bizim dediğimiz şey, geleneği nasıl anlamamız gerektiği ve günü inşâ ederken oradan ne denli yararlanabileceğimize dair bir bakış açısı kazandırmaktır.⁴ Yakından bilindiğine göre, bu denilenin yakınından geçmeyen bazı anlayışların dünde yapılan her şeyi kutsama eğilimleri olması demek, esasında kendi beklentilerine uygun olarak *yaşanan zamanın dışına çıkararak anakronik bir bilinç oluşturmak* gibi bir dürtüyle hareket ettikleri söylenebilir. Buna göre, onlar için uyulması gereken kişi ve ilkeler, tam olarak bu zamandan geriye doğru gidilerek değil, geriden gelinerek belirlenmelidir.

Yaşanan hayatı daima ileriye doğru giden bir unsur olarak değil, sürekli olarak geriye ket vuran bir değerler kümesi olarak gören bu bakış, insanın dünya üzerindeki varlığını oldukça sorunlu gören bir duruşa da sahiptir. O yüzdendir ki, söz konusu edilen tasavvur, insanın yetkinlik bazındaki etkin donanımını ortaya koyduğu dünyayı bir inşâ yeri olarak değil, *ezelî yazgı gereği sürgün içerikli bir hâpishane* olarak kabul etmektedir.⁵ Yine bu zihni

---

Ercüment Özkan, *Dünden Yarına Dünya*, (Ankara: Anlam Yayınları, 2005), 13-24; *Dünden Yarına Türkiye*, (Ankara: Anlam Yayınları, 2005), 11-16.

³ İnsanın olası donanımlarıyla öne alındığının haber verilmesi, aynı zamanda onun pek çok donanımının olmasına da işaret etmektedir. Ancak bu gibi değer kümesiyle halk edilen insanın akıl ve zekâ donanımı ise de, irade denilen karar verme aşamasının adeta akletme gibi devreye giren üstünlük seviyesi olduğu yakından bilinmelidir. Konu hakkında değerli çalışmaları olan iktisat tarihçisi Ahmet Güner Sayar der ki: “Allah, sût [akıl] verir, sûtlaç [fonksiyonel akıl ve onun ürünü] vermez.” (Taha Akyol, Odatv, “Osmanlı İle Yüzleşme Röportajı” (Erişim 01 Haziran 2020).

⁴ İnsanın anlama ve anlamlandırma çabasının zaman içinde kendisine yakın olanları takip etmeye evrildiği unutulmamalıdır. Oysaki muhatap kapasitesi derin olan insanın sadece kendine yakın olanları değil, kendine uzak olanları da inceleme yolunda ilerlemesi beklenmektedir. Konu hakkında güçlü tecrübesinden sonra söz eden Alman hezârfen, edebiyatçı, siyasetçi, doğa bilimci ve ressam olan Johann Wolfgang von Goethe 1776-1832’nin: “*İnsan, sadece anladığını duyar.*” tespitine daha yakın durabilmek, muhatabın durumunu kavradıktan sonra seviyeye mâtuf şekilde söz eden kişilerin varlığı evla gibi görünmektedir.

⁵ Birey ve toplum bazında söz konusu edilen kabulün hakikati devşirdiği öne sürülen kesimler nezdinde sürekli olarak reddedilmesi gereken tarihsel algı olması hasebiyle, bahsedilen yaklaşımın hakikati devşirdiği kabul edilen mezhep nezdinde adeta iman konusu hâline getirildiği bilinmektedir. O açıdandır ki, dinin/dindarlığın asıl unsuru olan *hakikati bulma arzusu* isteğiyle tarihe bakan grupların, kendi nezdlerinde öne alınan hususları iman noktasına taşıdıkları ortadadır. Belki de dünden güne, günden de yarına taşınan asıl unsurun *mezhebi dindarlık* olduğunun kabulü, iman nesnesi hâline getirilen geçmiş tasavvuru üzerinden merkeze alınmış gibidir. Bahsedilen konu hakkında Müslüman Ekolü’nün en etkin unsurlarından olan Sünnî ve Şîî geleneğin hakikatle uyuşmayan eleştirel taraflarının olduğu da hiçbir zaman akıldan çıkarılmamalıdır. Bu yüzden de, tarihsel sunum gereği olanı görme adına kendilerince makbûl görüleni değil, olması gerekeni yeniden ele almak, sadece doğruluğu merak eden kişi ve kesimlerce evladır demek durumundayız. Kabul veya reddiye aşamasında merkeze taşınan her seçeneği kendilerince kutsallaştıran ekollerin olması, olanı anlamadan çok olması gerektiğine inandıkları

yapının en belirgin vasfı, *zamanı inşâ eden şartları göz ardı etmek* şeklinde tezâhür etmektedir.⁶ Zira sadece dünün üzerinden geliştirilen bir kutsiyet vasfı, doğal olarak bugünün dışına çıkmayı gerektirdiği kadar, benzer şekilde, kendi zamanını kuran değerleri de göz ardı etmekle kaim olacaktır. Belki de bu nedenle dünü kutsayan her olgunun günden uzak ara yol aldığı görülmesi, bu yapının tedarik ettiği bir zihinsel hâldir.

Hâlbuki insan denilen varlık, bu dünyaya zamanı yaşamaya gelmekle birlikte, zamandan ayrılıp gitmeye de odaklanmıştır diyebiliriz. Haddizatında bu dünyaya gitmek için gelen her kişi ve toplumların sorumluluğu bu dünyadaki zamanla kayıtlıdır dersek, gerçeği tam olarak ifade etmemiş oluruz. İşte gelenek dediğimiz durum, tam olarak burada devreye girmektedir. Onun devreye girdiği nokta, dünün yeniden yaşanması değil, dünün yaşantıları üzerinden tecrübe edinerek bugünü kurgulamak olmalıdır.⁷ Dahası, dünün doğru ve yanlışlarını görmek, bugünün insanına bakış açısı kazandıracaktır. Büsbütün sağlıklı bir davranış olarak görülen *ders çıkarabilme* hatta *her dem çıkarma* iradesi, geleneğin kutsal bir yaşanmışlık olduğuna değil, insanı inşâ eden unsurlardan sadece birisi olduğunu haber vermektedir.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

2. DİN VE GELENEK İLİŞKİSİ

Görebildiğimiz kadarıyla, beşerin tarihten alıp getirdiği ve dahi kutsallık tercihi eklediği geleneğin *kutsal yaşanmışlık formu* denilen kabule dönüştürüldüğü her durumda bu işten en büyük zararı gelenek üzerinden bazı söylemleri dile getiren dinin kendisi görmektedir. Oysaki din denilen olgu, dünün dünyasından haber vermekle, kutsallaştırılan geleneğin yaptığı şekliyle, *herkese hitap eden bir din ve onun ilkelerini yaşamaz kılmak* gibi bir amacı güttüğü söylenemez.⁸ Hâlbuki din denilen kurum, yaşamın devamlılığı adına insanı

---

hususları besledikleri açık bir tespit gibidir. Hatta bu kesimlerin hakikat bazında devreye aldıkları yaşanmışlıklar, başlangıçta dinsel olarak, ardından da tarihsel bakımdan yanlış bir kabulden ibaret olduğu konusunda detaylı örneklikler sunan kesimlerin olması, bunların hakikatten çok, grupsal kabullerden yana duran bir tavrının olduğunu haber vermektedir. Grupçuluk ya da mezhepçilik nezdinde bahsedilen tutum ve konu hakkında öne alınabilecek etkin bir çalışma için bkz. Mehdi Aksu, *İslâm Tarihinde Gerçeğe Giden Yol*, (İstanbul: İstanbul Matbaa/Mücellit, 2003), 15-72.

⁶ Öğrenme çabasında yanılırlarla beslenen insanın sonunda hakikate yakın duran birey olduğunu varoluşçu felsefenin önemli isimlerinden olan Alman filozof Martin Heidegger (1889-1076)'in şu tespitiyle hayata taşıyabileceğiz: “Yanılı, hakikatin en mahrem meyvesidir.”

⁷ Müslüman tasavvurun her zorluk aşamasında *gayr-i kabil-i idare* adını verdiği *yönetilemez* durumlardan da sağlıklı bir şekilde çıkmasını beklenmesi, *kutsal gelenek* perspektifinden olası kazanımlara imkân sunan güncel hatta çağdaş pratikleri daha bir önemli kılacaktır. Dünün doğru tutumları yanında, son derece yanlış ve dahi eksik hatta zararlı pratiklerinin de olabileceğini bilirsek, günü kurarken dünden *ders alıp*, yarına da *hazırlık sunan* güncel pratiklerden yana durabilmeliyiz.

⁸ Toplumsal gerekliliklerin hangi idare yapısında olursa olsun düşünce bazının yanında pratik gerekliliklere de yakın olması, zaman içinde bilinmesi lazım gelen bir teşhis gibidir. O kadar ki; “*Tasavvuf, barış değil, savaştır!*” diyen etkin bir fıkıhçı olmasının yanında, evliyanın büyüklerinden kabul edilen ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin müritlerinden olan Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 933)'nin dinsel tasavvurundan çok, sosyal gereklilikleri anlama becerisinde de yakın durmak gerekmektedir. Buna

muhatap alan yapısı gereği, dünün dünyasında yaşanabilir olan ilkeleri gündeme getirirken geleneğe atıf yapmak zorunda kalmıştır. Benzer şekilde dinsel metinler, kendi zamanında dini yaşamak durumunda olan insanı dünün dünyasında yapılan hatalardan uzak tutmak için tutum ve davranış merkezli bir uyarıda bulunmaktadır. Yoksa dinin gelenekten rol çalarak söylediği bir şey bulunmamaktadır.

Mamafih din, daha ziyade her devri kapsayıcı olan temel ilkeler üzerinden kişi ve toplum inşâ etme tercihini canlı tutmaktadır.⁹ Buna karşılık olarak gelenek ise, insan ve toplumları inşâ eden temel ilkeler üzerinden değil, geçmiş yaşanmışlıklar, kurumlar ve kişiler üzerinden yükselen din, birey ve toplum algısını oluşturmak istemektedir. Her iki yapının geleneği kullanma amaçları birbirinden bütünüyle farklılık göstermektedir.¹⁰ Bu durumda gelenek aparatını kullanan dinin gelenek üzerinden yaşanmış bir forma dönüştürülmesi, başlangıçta çıkılan yolun planlandığı son noktası değildir. Bu değilleme üzerinden gidecek olursak, din ve geleneğin yönetsel olmasa da ilkesel olarak temelde ayrıştığı noktasına varmamız işten bile değildir. İşbu farklılığın ortaya çıktığı her durumda din denilen olgu geleneği değiştirip dönüştürmeyi hedeflemiş gibidir.

İnsanımızın geçmiş algısını tahkim eden zihniyet, ne yazık ki sağlam ve dayanıklı kişilik inşâ eden bir yapıda değildir. Bunun pek çok nedeni olsa da, bizim için en güçlü neden *kutsanan geçmiş* algısıdır diyebiliriz. Bu algıdır ki, günü yaşamak durumunda olan kişileri hem bu gündenden ve hem de yarınlarından koparıp dünün kurgulanmış sahillerine çıkarmaktadır.¹¹ O yüzden de, kurgulanmış kutsal geçmiş algısıyla yaşatılmaya çalışan toplumların gün ile geleceği ıskalamaları son derece normal gözükmektedir. Ve dahi bu ıskalayı gününe getirdiği ağır faturayı ödemek için hemen herkesin önünde oldukça zorlu bir sürecin olduğunu da asla unutmamalıyız. Mamafih, akleden hiçbir kimsenin kazanımlarını günâha

---

göre, günlük ihtiyacın öne alındığı her aşamada hem bireyin kötülükten arınması hem de devletin işgalcilerden kurtulması için aslanan tasavvur savunma yani cihat perspektifi olacak gibidir.

⁹ Seçilen en donanımlı şahsiyet olan insanın Yüce Allah'ın yerine iş gören makam olan halifelikle değil, dünyanın sorumlu bireyi, etkin yöneticisi/halifesi ve örnek bireyi olması gerektiği öteden beri bilinen bir niteliktir. O yüzden de ki, Allah'ın halifesi kabulünü öne alan geleneğin sağlıklı bir duruşu merkeze almadığı aşikârdır. Olası donanım ve yetenekle ilişki kurulmasının ardından, doğrudan muhatap olan insan bazında demeyi öne alan asıl unsur, dünya hayatında sorumlu kılınan varlığı insan olduğu kabulüdür. Zira Kur'an'ın asıl önerisiyle meşgul olmayıp, yanlış bir kabul gereği Allah'ın halifesi şeklinde sunmaya çalışıldığı bu nitelik, insanı adeta tanrısal kümeye devşiren negatif bir tutumdur. Bu sebebe dayalı olarak ifade edilmesi gereken zorunlu kabul, insan denilen donanımlı varlığın yeryüzünde *halife* yani *sorumlu birey* olarak seçilmesi, benzeri donanımları olmayan diğer varlıkların önüne geçirilmesine dayanak teşkil etmektedir. İnsanı donanımlı ve de değerli kılan bu kabul hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Gai Eaton, *Kalenin Kralı/Modern Dünyada İnsanın Tercih ve Sorumluluğu*, çev. Birol Çetinkaya, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 173-208.

¹⁰ Bu kullanımın etkin faktörü olan *homo sapiens* yani insanoğlu, kendisine düşen beceri sayesinde olması gereken konusunda daha yakın bir tavra dâçar olabilecektir. Bilindiği kadarıyla, Yüce Tanrı'nın yaratış/halk ediş niteliğine uygun olarak olanı kavrama noktasında etkin güç sahibi olan insanın bu tanımlama ile öne alınması her daim bilinmesi zorunlu olan bir yetenektir. Hatta insan özelinde öteden beri bahsedilen teşhisler, bitkilere ve de ziraata ilgi duyan İsveçli Luteryen bir papazın oğlu botanikçi, biyolog, hekim ve fizikçi olan Carl Linnaeus (1707-1778)'un 1758'deki isimlendirmesinden sonra devreye girmiş gibidir.

¹¹ Bu değişimin hatta yerinde sayışın kendisine sunulana hakikat sayan ezbercilerden müteşekkil olduğu konusunda şüphe bulunmamaktadır. Nitekim: "*Bana vicdansız bir medya verin, size bilinçsiz bir halk sunayım!*" diyen kişi, 1933-1945 yılları arasında Hitler'in atadığı Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanı olan Joseph Goebbels (1897-1945)'in olduğu yakından bilinmektedir.

yüklememesi demek, olması gerekenler konusundaki donanımlarıyla huzurun temin edilmesindeki avantajına işaret edecektir.

Hatta geçmişin kopya edilerek güne taşındığı süreçlerde adeta dün de yaşayan nesilleri bugüne taşımak, gerçekliğe yan duran kesimlerce bazen imkânsız gibi gözükmektedir. Bu bakış açısı hususunda eğitilmiş olan nesillerin daha değerli iş yapacaklarından mülhem olarak, her nasıl olursa olsun yarına güvenli bakmak durumunda olan insanımıza geçmiş, gün ve yarın için gerekli bakış açısını da vermek lazımdır diyebiliriz. İnsanın asıl istikametinde taşıyıcı değer olan imanın, beşere dair normalite olmasının yanında öznel bir kabul olduğunun da unutulmaması lazımdır. O yüzden de başta elçiler olmak üzere, hemen her kesimin örnekliğini mucize bandında değil, olası kabul aşamasında ele almak gereklidir.¹² Bunun gibi, hesap gününün de önceki dönem ve duruştan neşet eden kazanım ve kaybedişler hususundaki ferdî bir yargılama sürecinden öne çıktığı yakından bilinmelidir.¹³ Hakikati öğrenme adına, kendine yol veren her türlü kazanımın merkeze taşınma sürecinde öne alınan olası kavga için sıklıkla eskinin kullanılması da söz konusu olmamalıdır. O açıdandır ki, insanı muhatap alan dinin ilkesel kazanımlarının yanında pratiğe aktarılan tecrübenin bireyle başlayıp bireyle bittiğinden haberdar olmanın gerekliliği konusunda şüpheden uzak durulmalıdır.

Bu aşamada projenin gönüllü temsilcilerine sorulacak olan soru; “Kutsanan geçmiş metaforu mu, yoksa şimdinin gerçekçi hayatı mı?” suali olduğu ortadadır. Buna göre, geçmişi sağlıklı bir şekilde *anlama* faaliyeti içinde olmak lazımdır.¹⁴ Zira geçmiş, her türlü verisiyle bizim için etkin bir laboratuvar hükmündedir. Mamafih hem geçmiş ve hem de içindekiler artık tarih olmuşlardır. Bize düşen, sadece ve sadece onların yaşadıklarından gereği gibi ders çıkarabilmektir. Yoksa işimiz, onları, dönemlerini ve yaşantılarını adeta kutsiyet atfedip günü yaşayan kişilere zorluk çıkarmak değildir. Bunu yapan kişilerin mutlak surette ya günle sorunları bulunmakta ya da günde saklamaları gereken şeyler vardır diyebiliriz. O nedenle sadece Müslümanların değil sıradan her kişinin hangi devre olursa olsun hem kendi geçmişinden ve hem de diğer geçmişlerden ders çıkarmasını bilmeli ve de bu ders alım projesi her ferde behemehâl öğretilmelidir.

¹² Gelişen ve değişen birey ile toplum bazında öne alınan ana unsur, muhatapın kabul aşamasının dikkate alınması işlemidir. Bu açıdandır ki, Yüce Allah'ın açık beyanı gereğinde gelişen dünyanın en son elçisi durumunda olan Hz. Peygamber'in mucizeye değil, ikna süreçlerine daha yakın duran bir tebliğ önerisiyle vazifelendirildiği açıkça bilinmelidir. (Mâide, 5/115; A'râf, 7/65). Ancak, dün olduğu gibi bugün de olması gerektiğini açıkça kabul eden geleneksel dindarlığın, Kur'an'ın açık beyan hükmünde olan bu tespiti yakın durmayıp, Hz. Peygamber'in yaşamını mucizelerle dezenfekte ettikleri ortadadır. Konu hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Mevlânâ Abdurrahman Câmî, *Peygamberlik Müjdeleri/Şevâhidü'n-Nübüvve*, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1976), 25-150.

¹³ Mutlak surette bireysel hatta kamusal mesuliyete sahip olan insanın hem neslinin hem de kendisinin yapabildiklerinden haberdar olması, emanet edilen değerlerin işlevsel kılınmasında elzem bir husustur. Donanımlı ve de sorumlu olan insanın bahsedilen kazanım hakkında İrlandalı oyun yazarı, romancı ve şair olan Oscar Fingal O'Flahertie Wills Wilde (1854-1900) kısa adıyla Oscar Wilde şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Kendisizle yüzleşmeye yüzü olmayan insanlar, başkalarının hatalarıyla oynar dururlar.”

¹⁴ Bahsedilen anlayış ve dahi kavrayış için Çinli filozof, eğitimci ve yazar olan Kongzi diğer adıyla Konfüçyüs (MÖ. 551-479)'ün şu tespiti önemi ortada durmaktadır: “İnsanları tanışırken değil, tartışırken tanırırsınız. Çünkü öfke, saklanan kişiliği ortaya çıkarır.”

Uzun zamandır kendisi kalıcı değer üretemeyen toplumlarda oluşu gibi Müslüman toplumların da içine düştüğü karmaşanın bütünüyle geçmiş algısından neşet ettiği düşünmekteyiz. Bahsedilen karmaşanın en bilinen vasfı, vahyin sunumundan çok, geleneğin kabullerini sistemleştiren bir dindarlık sürecinin devreye alınmasıdır.¹⁵ Bu algının başat versiyonu olan, *geçmiş ve oradan seçilen bazı şahsiyetleri ölçüsüz bir şekilde kutsamak ve de buna paralel olarak günü küçültme* irade ve isteği, olsa olsa kendi zamanında o denli adam çıkmadığını hatta çıkmayacağına olan kanaati gösterir ki, bu algının yaşanan hayatın başta ahlâkî olmak üzere bireylere güven veren tüm kazanımlarını ortadan kaldırdığı rahatlıkla söylenebilir.¹⁶ Mamafih kendi şartları içinde ele alınması gereken bir geçmişin ölçüsüz bir şekilde abartılan yaşam formları, sonuçta bumerang misali günü yaşayan insanların zihinlerine çarpmakta ve de günün değersizliğini haber vermektedir.

3. TARİHSEL OLAN GELENEĞİN SOSYAL GEÇMİŞİ

Yaşanan güncel hayatı ıskalama adına benzeri yaklaşımı din ve onu besleyen dünya görüşlerinin merkezine alan kişiler gereği, hayat denilen yaşamsal olgu, düne dair özlem versiyonlu değişik formlarla betimlenmektedir. Ve dahi bugünün hayat normları bile dünün değişik kutsiyet normlarıyla içeriklendirilmektedir. Dün ve dünde yaşananları bugün ve yarına üstün tutan bu duruşun iyi olan her şeyin dünde yaşandığına kanaat getiren kişilerin varlığını işaret ettiği açıktır. O nedenledir ki, günü ıskalama adına düne dair pozisyon alan kişilerin ne bugüne ve ne de yarına kalıcı eser bırakma istekleri olacaktır.¹⁷ Hatta bu kişilerin elinde sadece dünde yaşananların benzerini devam ettirmekten ibaret edilgen bir taklit kümesi kalacaktır. Bu kümenin insanımıza sorun çözüme becerisinden çok, sorunları erteleme duyusunu aşılacağı ise asla unutulmamalıdır.

Böylesi toplumlarda büyük bir kurnazlık eseri olarak *geçmişin sırtında yükselmek* durumunda olan kişilerin olduğu bilinmektedir. Bunlara göre idealize edilen geçmişin hemen

¹⁵ Esasında bilim kitabı olmayan Kur'an'ın adeta bilimsel buluşlara kaynaklık eden zaman dışı hatta zaman üstü bir eser olarak sunulması; değişen, gelişen hatta reddiyeye mazhar olan bilimsel gelişmelerin zamansal açıdan hakikat olarak sunumu gibidir. Oysaki vahyin asıl amacının ilkesel ve de ahlâkî bir sunumun peşi sıra, muhatap alınan kişi ve kesim nezdinde açık olan çağrı sonrasında rasyonel bir kabulle birlikte gelecek olan dindarlık ölçeğini merkeze almasıdır. O kadar ki, muhatabını ikna etmek için devreye giren vahyin, indiği zaman içinde; dil sözlüğü, bilimsel metin, anlamsal farklılık, tarihsel tespit vb. gibi dönemleri aşan bir yaklaşıma derç edilmesi, büyük ihtimalle değişen zamanın değişen fertlerine hasredilecek olan negatif bir tutum olsa gerektir. İfade edilen bu tarzın olan ve olması gereken anlayış konusundaki farklılığına değinen etkin bir çalışma için bkz. İzzet Derveze, *Kur'anü'l-Mecid/Kur'an'ı Anlamada Bir Yöntem Çalışması*, çev. Vahdettin İnce, (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 9-48.

¹⁶ Bu yaklaşımı özetleyen en değerli söz: “*Dâd-ı Hak râ kabiliyet şart nist*” yani “Allah'ın vergisi için kabiliyet şart değildir.” yaklaşımından da haberdar olmak lazımdır. Bu teşhise yakın duran Mevlâna, şu eklemeyi yapmaktadır: “*Dâd-u Hak râ kabiliyyet şart nist/Bel ki şart-ı kabiliyyet dâd-ı ost.*” Buna göre, Allah'ın vermesinde kabiliyet şart değildir; kabiliyette şart olan O'nun vermiş olmasıdır. Yani bir şey, Allah'ın onu vermiş, yaratmış olması yüzünden kâbil hâle gelir.

¹⁷ Öğrenilecek dinin Yüce Allah'ın ana metni yani Kur'an'dan öğrenilmesi gerektiğine yakın durma adına, onun anlaşılması hususunda her türlü katkının da yanında durarak öne alınması elzemdir. Vahyin ana metin olduğunu ortaya koyan bu hususu ifade eden özlü sözde şu tespitte dikkat etmemiz gerekmektedir: “*Dinini tilkiden öğrenirsen, tavuk aşırmanın haram olduğuna asla inanamazsın.*” (Twitter'de akt.: İhsan Fazlıoğlu). Özlü sözün diğer bir ifade tarzı da şöyledir: “*Dinini tilkiden öğrenen, tavuk çalmayı sevap sanır.*”

her adımı takip edilecek evsiftadır.¹⁸ Zira onlar, hata yapmış olsalar bile onların hatalarını değerlendirmek bize düşmez. Hatta onların yaptıklarının hata olduğunu söylemek bile haddi aşmaktır. Peygamberlerin hata, günâh ve yanlış yapma imkânları üzerinden insan anlayışını ortaya koyan vahye rağmen, bunların ördüğü geçmiş skalası, asla ve kata yanlış ve de kavganın olmadığı bir geçmiş projeksiyonudur. Buradan bakan kişilerin verilen telkin gereği yapılan her şeyi farklı açıdan görmesi ise, eşyanın tabiatına uygun operasyonel propaganda çalışmasıdır diyebiliriz. Hata, kusur ve günâhın hatta suçun en kaliteli varlık olan insan formunun değerlendirme aşamasındaki unsurlar olması, öne alınmasına vesile olan özelliği gereği bu gibi tercihlerden uzak durabilmeyi yani *robotik varlık* statüsünü aşabilme niteliği olduğunu yakından bilmek gereklidir.

Dünün dünyasında acımasızca birbirini öldüren kişilerin sorgulamasını yapmayı elimizden alan bu bakışın neticede varacağı nokta, herkes için, tecrübâ yaşantı modu olan dünden ders alınmadığı için benzer işlerin bugün de devam ettiği yıkıcı bir süreci kalıcı hâle getirmektir. Belki de, beşeri merkeze taşıyan özellik olan iradeyi devre dışı bırakan kişilerin yaptıklarına göre, olan ile olması gerekenin uyuşmadığı tespit edilebilen bir ölçüm değeri gibi durmaktadır. Diğer dinsel kabulleri eleştirme sürecinde *Kurbağa Manastırı*¹⁹ kabulünü ele alan etkin bir tarzın olması, öne sürülen hususların yanlış bir dindarlık aşamasından zuhur ettiğini de merkeze taşımaktadır. Hatta inandığımız dinin eğitim felsefesiyle taban tabana zıt olarak ders alınmasını bir yana bırakın, aksine olarak kutsanan geçmiş algısı üzerinden dünün yanlışlarını hayatına taşıyan takipçi insan modeli üretmiş durumundayız.²⁰ Dediklerimizin daha saf bir şekilde anlaşılabilmesi için bazı dindar grup ve insanların sanki dününde yaşıyor gibi benzer düşmanlıkları karakter hâline getirdiğine yakından bakılabilir.

Geçmiş kutsama yaklaşımının altında yatan aktif bir neden olarak, *güne sözü olmama* durumu olduğu açıkça görülmektedir. O nedendir ki, her daim öne alınan bu kişilerin bugün ve yarını değil, dünü gündemde tutuklarına şahitlik etmekteyiz.²¹ Genelde kapalı toplumların sıklıkla başvurduğu bir davranış tarzı olan bu yaklaşım, yönetmek durumunda olduğu insanları günün eksikleri ve geleceğin ümitsizliklerinden alıkoymak için yapıldığı

---

¹⁸ Öne alınan beşer yaklaşımını en güzel şekilde ifade eden Alman şair ve yönetmen olan Eugen Berthold Friedrich Brecht (1898-1956), kısa adıyla Bertolt Brecht'in şu sözü olduğu konusunda hemfikir durulmaktadır: "Hiçbir şey bilmeyen cahildir, ama bilip de susan ahlâksızdır."

¹⁹ Yaşanan dünya kapsamında, kendini hakikatin yegâne kurumu olarak gören ve ardından da Tanrı'nın yetkin muhatabı kabul eden dindarlık biçimleri olduğu kuşkusuzdur. Bahis konusu edilen ve zaman içinde klasikleşen dindarlık eğilimin deşifre eden bir çalışma için bkz. Perfectus Belaslatinas, *Kurbağa Manastırı/Abbatia Ranae*, çev. Kemal Gözler, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021), 33-56.

²⁰ Beşerin zaman içinde sistem dışına alıp adeta robotik ezberi öne alan dindarlığı olduğu tezi, adeta geleneksel dindarlık denilen süreçte iman konusu hâline getirilmiştir. Belki de, Kant'ın *saf pratik akıl* diye tanımladığı *irade* konusunu hatta hâkimiyetini devre dışına alıp, hakikati taşıdığına inanılan başkasını hakikat söylemi merkezine taşıyan *negatif dindarlık ölçüğü* olduğu hükmü, ilkesel düşünen beyinler için asla ve kata akıldan çıkarılmaması gereken bir tedariktir.

²¹ Böylesi kesimlerin adeta kutsallık formuna soktukları geleneksel kabulün; yapısal form gereği eksik, yanlış ve önyargılı soru ve cevaplardan beslendiği hakkında detaylı bir birikim olduğu kuşkusuzdur. Bahsedilen bu tür eğilimlerin olası besin kaynakları hakkındaki değerli bir çalışma için bkz. Emrah Safa Gürkan, *Bunu Herkes Bilir/Tarihteki Yanlış Sorulara Doğru Cevaplar*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 5. Baskı, 2020), 1-6.

bilinmektedir. Buna göre günü yönetmede başarısız olup buna uygun olarak yaşayan nesillere güvenle bakacakları gelecek algısı oluşturamayan toplum ve idarecileri, kaçamak yapma adına sürekli olarak dünü kutsayarak göz boyama seanslarını gündemde tutmaktadır.²² Kendilerine uygun din adamları ile tarihçileri de yetiştiren bu algı sahipleri, rasyonel davranma tercihinden oldukça uzakta durdukları için gelişmiş ülkelerin beyin göçü isteklerine bilerek ya da bilmeyerek katkı sunmaktadır. Nihayetinde gelişmiş kurum ve bireylerden yoksun milletlerin sadece *tüketici figür* pozisyonunda olacaklarını ise söylemeye bile gerek yoktur.

Kutsal geçmiş beklentisinin bir diğer inşâ sebebi olarak, *hataları örtbas etme* beklentisiyle yakın durduğu bilinmektedir.²³ Buna göre dünün dünyasında son derece kanlı olan her eylem bile aslında kutsal amaçlar uğrunda verilmiş bir mücadele olarak görülmelidir. Onların buldukları yer itibarıyla bu denli büyük bir yanlış içinde olmayacaklarına göre, yaptıkları her şeyde bir hikmet aranmalıdır. Belki de her ikisinin *haklı olacağı* bir sistem kurulamayacağına göre, her iki tarafın da *haksız olmadığı* bir yaklaşım geliştirilmelidir. İnsanoğlunun bugünün reel çıkarlarını oldukça güçlü bir optimizasyon üzerinden tanımlama adına ölçsüz bir şekilde *dünden yararlanma* beklentisine olanak sağlayan bu yaklaşım, her şeyden evvel dünün dünyasındaki her yaşanmışlığı *yaşanılmış kutsiyet* formu içinde değerlendirmeye dâhil ettiği bilinmektedir.

Hemen her devirde görülebilecek olan bu yaklaşımın, *dünü anlama* modelinde değil, *dünü kutsama* modeline uygun olarak *düneye tapma* ve *dünden azamî derecede faydalanma* refleksini öne aldığı unutulmamalıdır. Bu yaklaşımla birlikte yaşadıkları zaman dilimi olan *dünkü* zamanlarda olmadıkları kadar kutsiyet zırhına büründürülen efendiler, hatadan berî olup günâhsızlığa adım attıkları bu tercih üzerinden yanlış yapma lüksleri ortadan kalkmış bulunmaktadır.²⁴ Nihayetinde, onların yüzü suyu hürmetine dünyada bulunan bizlerin onları bu noktadan değerlendirme hakkı olamaz. Bunu yapmaya yeltenenlerin ise, en hafifinden *saygısız* bir tutum içinde olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Bize düşen asıl vazifenin *dünden*

²² Yakından bahsedilen bu kabulü en güzel şekilde ifade eden kişinin Cezayirli yazar ve fikir adamı olan Mâlik b. Nebî (1905-1973) olduğu konusundaki tespit, onun şu sözüyle olası tecrübeler ardından hemencecik gereklilik de kazanmaktadır: “*Canlı toplumlar, fikirler etrafında toplanır. Ölü toplumlar ise, şahısların etrafında dolaşır.*”

²³ Bize göre bu yola başvuranlar anlamlandırdıkları şey konusunda olası farklılığı öne alan ifade tarzlarından beslenmektedir. Oysaki Yüce Allah’ın muhatap aldığı insana bildirim yaparken farklı anlamı değil, anlam birliğini öne aldığı yakinen bilgi kaynağıdır. İşin farkında olan Yunan filozof ve bilge Aristoteles (MÖ. 384-322), diğer adıyla Aristo’nun şu tespiti, temel ve keskin hatta açık cümlelerden olması gereken dinsel metinleri, bazı kesimler nezdinde anlaşılmasız sürece devredilen olası dindarlığı nasıl devre dışına aldığına yakın şahitlik etmektedir: “*Bir cümle, birden çok anlama geliyorsa; hiçbir anlama gelmiyordur.*”

²⁴ Bizim tabirimizle *dogmatik uyku* seçeneğinin bozulmasında etkin olan yaklaşımın devre dışında kalmasına son derece aktif bir katkı sunan değerli kişiler olduğu unutulmamalıdır. Bahsedilen en değerli kişilerden birisi; tarih, coğrafya, matematik, gökbilim, astronomi ve doğa bilimleri konusunda uzman olan Hezâfen lakaplı Ebû Reyhan Muhammed el-Bîrûnî (973-1028)’dir diyebiliriz. Zira kendisinden sonraki nesle sağlıklı örneklem sunan odur. Yine o, hem *düneye* hem de *bugüne* hatta *yarına* ışık tutan tercih olan bilimle uğraşma niyeti konusunda itiraf babında der ki: “*Benim bilimle uğraşma sebebim, Âl-i İmrân Suresinin 191. Şu âyetidir: “Nitekim bu kişiler/onlar, her hal ve ahvalde/ayakta iken, otururken ve yanları üzerinde yatarken Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler ve “Rabbimiz!” derler, “Sen, bu Kâinatı boş yere yaratmadın. Sen, yüceler yücesisin. Bizi Cehennem ateşinden muhafaza buyur!” (Âl-i İmrân, 3/191). Ayrıca bkz. Namık Kemal Okumuş, Dogmatik Uyku/Din, Bilim ve Tanrı Zihniyetinin Kökenlerine Dair, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 19-34.*

başlayıp yarına ulaşabilen gelişmelerden haberdar olup,²⁵ Müslüman gelenek adına ezberden yola çıkıp, ardından da kendi grubunu kutsallaştıran kesimlerce söylenen yanlışların farkına varabilmektir. Unutmamak gereklidir ki, bu işin tespiti demek, olan ve olması gerekenin sağlıklı bir şekilde çözüme kavuşturulması demek olacaktır.

Yukarıdaki yaklaşıma uygun geliştirilen her beklenti, esasında *geçmişin sorgulanmasını önleme* arzusunun neşet ettiği söylenebilir. Bu arzunun nesilleri kapsayan vasfı olması hasebiyle adeta zincirin halkaları gibi devam eden bir vasfı bulunmaktadır. Buna göre kutsal geçmişin sorgulanamaması demek, onun takipçilerinin de sorgulanamaması anlamına gelmektedir.²⁶ Hatta bu kesimin adeta yasal hâle getirdiği kabule göre, kutsal geçmişin mirasçıları durumunda olan her kişi ve kurumun sıradan insanlar tarafından sorgulanması hem ahlâkî değil ve hem de buna yeltenen zavallıların hadleri olmamalıdır. Oysaki Yüce Allah'ın muhatap aldığı insana en değerli sunumu, seçilen elçilerin dahi adeta meslek denilen görev alanları hariç olmak üzere; kendi eylem, tercih kabul ve önerilerinin eleştiriden uzak durmadığını bilmenin zorunluluğudur. Üstelik Yüce Allah'ın insanoğluna sunmuş olduğu bu tarz, hem seçilen elçi namına hem de muhatap nesiller açısından sorgulanabilen tutum ve eylemleri olabileceğine değinen en değerli öneri mahiyetindedir.

Oluşan durum hakkında son derece somut tezlere yakın duran kanaatimizce, kutsal geçmiş formunun üretilme aşamasında devrede olan en etkin beklenti, geçmişin kutsiyet arz eden formları üzerinden gidilerek günün sorgulanmasını önleme amacıdır diyebiliriz. Bu amacın tahakkukunda devrede olan hem kişiler ve hem de kurumların kişileri nasıl da mutlak itaatin tuzağına çektikleri görülmektedir.²⁷ Ülkemiz adına yakın zamanda gerçekleştirilen kalkışmanın, benzeri kurumsal yapıların varlığı devam ettiği sürece tehlikenin geçmediğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Bize göre, hem kendi mahfillerinde hem de diğer kurumsal hatta sosyal kümelenmelerde ilkokuldan itibaren ekilen bu gibi tohumların böylesi bir karalama

²⁵ Hem etkin bir şekilde donatılan, hem de bu donanım gereği yaratılan en değerli varlık durumunda yol alan insanlığın sağlıklı kazanımı anlamındaki bazı üretimleri hakkında yapılan değerli bir çalışma için bkz. Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak/İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri*, (İstanbul Ketebe Yayınları, 2020), 11-34.

²⁶ Bazen farklı kulvarda dile getirilen hususların, diğer bağlarda da işlevsel olabileceği unutulmamalıdır. Galiba, muhatapın olası tutumunun negativitesinden beslenen bu yaklaşımın zaman içinde gelişen ve değişen sosyolojiyi de merkeze aldığı kuşkusuzdur. O yüzden de, Osmanlı geleneğinde etkin durumda olan Türk yazar, tarihçi, edebiyat tarihçisi, müzeci ve mutasavvıf olan İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1871-1957)'in dediği konusunda ittifak edildiği gibi: "*Her kime verdimse zâyî ettiler/Âriyet ben kimseye vermem kitâb...*" kayba devredilen ödünç eserler konusunda öne çıkan sağlıklı bir tutumu yeniden ele almak zorundayız. Tıpkı bunun gibi, bireysel katkıyı devre dışına alıp, hakikati savunduğunu öne alan kişilerin tezlerinden de iddiaları gereği sadece hakikati sunan iradeleri yüzünden uzak durabilmek elzemdir. Böylesi bir korunma tezini her dem diyen kişinin, sadece kitap bazında değil, bilimsel gelişme ile düşünsel birikim bazında da korunması gereken değerler konusundaki sapmaları gördükten sonra, mantıklı bir şekilde irade ettiği beyan konusunda oldukça haklılığı bulunmaktadır.

²⁷ Beşer tutumları sonrasında hakikat beklentisiyle birlikte kutsal hâle getirilen geleneğin, zaman içinde adeta aşk metaforu gibi iş görmesi, pek çok kesim hatta dindar ölçüğünde din denilen olgunun gelenek tasavvuruna dayatıldığını dahi ortaya koyabilmektedir. İster düşünce konseptinde olsun, isterse de onu yapanların sözel hakka adsal/isimsel tercihlerinde bulunsun, ilginç bir çözümleme bahsinde deriz ki, Yunus Emre'nin Emre'si aşk demektir. Bahsedilen değişim zaman içinde İmre'den Emre'ye dönüşen bir sevgi portfalidir. Fransızcadaki etkin bir kullanıma vesile olan *L'amour/Lamur*'un da aşk/sevgi olduğu bilinmelidir. Galiba, şahsa dair olan bu kazanım için farkında olan Türklerden geçerek, tasavvufi aşamada bilinen isme dönüşebilmiştir.

kampanyasına benzemesi,²⁸ olan gerçekliğe karşı öğrenmenin olması yerine, ezberleri dolayısıyla reddiye olması hasebiyle, hakikate yakın duran başka ürünlerin olgunlaşmasını beklemek abesle iştigaldir.

Özellikle dindar zihinlerin geçmiş algısını oluşturan yaklaşım olan *günün değerini düşürme* iradesi, geçmişin kutsanması arzusunda sıklıkla görülen bir yaklaşımdır diyebiliriz. Bu yaklaşımın başından itibaren dediğimiz gibi en güçlü formlarının dindar zihinlerde görülmesi demek, diğer kesimlerde görülmediği anlamına gelmez. Bilakis dindarlık sosu verilerek kutsiyet sarmalına alınan her kişi ve onun devri için de bu yaklaşım son derece canlı durmaktadır. Dünya üzerinden bu şekil geçmiş kutsama seanslarının sıklıkla icra edildiği gerçeği, yine insanlık tarihinin şahitlik ettiği bir durumdur.²⁹ Benzeri şekilde, bu yaklaşımı adeta dindarlık formu olarak sunan bu kişiler, büyük oranda kendi başarısızlıklarını örtmek için bu adımı atmaktadır. Onların attıkları bu adım, her şeye rağmen neticede yanlışlarını göremeyen bir kitlenin varlığını ortaya koymaktadır.

Kazanılan savaşların, yapılan devrimlerin ve kurulan fabrikaların sadece o dönemlerin kazanımı olduğunu ileri süren bu akıl, *biz olmasaydık siz olmazdınız* türünden bir aşağılanmayı kabul etmelerini salık vermektedir.³⁰ Bununla da yetinmeyip devamında nesilleri anlamsız bir şekilde minnet borcu içine soktukları hususu, kendilerini dindar ve mükemmel yapıda görenler için öteden beri şahitlik edilen bir realitedir.³¹ Oysaki insanlık tarihi, kendilerinin vazgeçilmez olduğunu ileri süren nice kişi ve devirlerin kolaylıkla aşıldığını göstermektedir. Gelişmiş ülke olmak, esasında bu zincirden kurtulmak demektir. Ve dahi gelişmiş Müslüman olmak da dünün prangalarından kurtulup yaşanan günü inşâ ederek yarınlar kalıcı

²⁸ Sistemik yanlış kabulünün özellikle bazı kesimler nezdinde aktive edilmesi konusu, galiba gerçeklikten uzak durup, ardından da ideolojik düşünen kesimlerin ortak malı gibidir. Haddizatında değişen rejimlerin kısa süre içinde olsa bile, kendilerinin olması gerektiğini düşündüğü zaman sonrasında tarihsel gerçekliğin yanında durması seçeneği, değişen ve gelişen toplumlar bazında beklenen asıl unsurdur. Kanaatimizce, sosyal bir değişime imkân sunan bu gibi kabuller, olası değişime fırsat vermeyen ezberci kesim nezdinde sistem dışına alınıp, ardından da yakın zaman içinde 40-50 yılı aşmayan kümelerde öne çıkmış hâldedir. İşbu tespitlerden sonradır ki, yeni nesil bazında olan ve sunulandan çok, olması gereken eğitim şeması konusunda değerli bir tespit için bkz. Hüseyin Akın, *Bana Öğretmenini Söyle*, (İstanbul: Şule Yayınları, 2. Baskı, 2019), 11-14.

²⁹ Bazı kesimlerin merkeze aldığı dindarlığın adeta *ara bozmak, fitne çıkarmak ve kendini haklı çıkarma isteği*'ni ifade eden *atla arpayı dövüştürmek* kabulüyle iş gördüğü hususu yakından bilinmelidir. O sebepledir ki, zaman içinde değişen pratiklerle işlevsel olan beşer geleneğinin kutsallık formunda sunumu yerine, olan ve olması gerekenler konusunda ilkesel bir tavır takınabilmenin her dem öne alınması elzemdir. Belki de, makbûl dindarlığın bu tercihi, olası değişim ve farklılıkların sistemsel birliği öne alan ana ilkelere değil, bireysel ve dahi toplumsal hatta yöresel zenginliğe imkân sunan detaylarda olabileceğini bize hatırlatacaktır.

³⁰ Bu yaklaşımın kavramsal dil üzerinden yakından anlaşılması babında işi öne alan bazı terimlerin/kavramların yakından bilinmesi lazımdır. Buna göre; şair-i maderad/anadan doğma şair; mahviyyet/kendini yok farz etme, iyilikte saklama; mahfiyyet/kendini gizleme, görünmez kılma; sekînet/sakin olma, kalbî dinginlik; idare-i şahsiyye/ tek kişilik idare ve inkıyad/uymak, teslim olmak, boyun eğmek gibi terimlerin düşünsel hatta pratik hayattaki karşılıklarını öğrenme sürecinde son derece pozitif kazanımlardan yana duracağı kuşkusuzdur. Bahsedilen kavramların beşerin düşünsel tercihlerinde daha olası katkı sunması adına, bireyin sorumluluğunun merkeze alınarak olası değişim ve gereklilikler konusunda yeniden işlem görülmesi tercih edilmelidir.

³¹ Genellikle hakikatten yana değil, adeta sahtelikten yana duran bu yaklaşımı deşifre eden önemli ve de detaylı bir çalışma için bkz. Anthony Storr, *Sahte Peygamberler Yalan Cemaatler/Bazıları Deli Ama Hepsi Aynı*, çev. Aslı Day, (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2020), 228-270.

örneklikler sunma anlamından başka bir şey değildir. Hâsılı, çaresizliğin öğretildiği geçmiş algısının kimseye bir faydasının olamayacağını bilmek lazımdır.

Yaptıklarını büyük bir maharetle anlatan bu kişilerin esasında faal olan başka bir istekleri de olduğu görülmektedir. Bu da, *günün insanına yaşama ve gelişme hakkını tanımama* beklentisidir diyebiliriz. Buna göre, sürekli olarak geçmişin kutsiyet mazrufunda yol alan kişi ve toplumların günü yeniden kurmasına imkân bulunmamaktadır.³² Hem, gün zaten geçmişin halesiyle örülü bulunmaktadır, neden yeni bir değişime ihtiyaç duyulsun ki! Gerek zihinsel ve gerekse de diğer değişim ve gelişimlerin önünü tıkayan bu algının sahibi için ayak bağı olması, atılacak adımların gereksizliği üzerinden büyük bir *çaresizlik eğitimi* verdiği açıktır. Öteden beri bilindiğine göre; *Sen sadece atalarının yolunu takip edersen yükselirsin, yeni bir yol senin felaketin olur* türünden açıklamaların güçlü bir tarih algısı oluşturduğu bu beklenti, yapılan her şeyi dünün gölgesinden kurtaramadığını haber vermektedir.

Yüce Allah'ın doğrudan muhatabı olmayı hak eden kalite unsuru olan bireyin en değerli aşaması tespit edebilmenin yanında olan ve olması gerekeni anlama konusundaki yeteneği hatta yeni şeyler üretme aşaması olsa gerektir.³³ Bilim, toplum ve bireyin yanında ulusal ve uluslararası siyasetin dahi bu beklentiyle mamur olması demek, zaman içinde değişen ve gelişen dünyaya ayak uyduramayan kişi ve kurumların olmasını da tazammum ettirmektedir. Bugün için dünyaya baktığımızda geçmişine bu kutsiyet formu üzerinden bakan milletlerin her türlü gelişimde yaya kaldıkları açıkça görülmektedir.³⁴ Geçmişini bilmek

³² İlginç bir tespite göre, zaman içinde aktif olandan yana duran beşerin, yine zaman içinde olası değişikliklere yakın durabileceği de ortadadır. Bahsedileni âdeta önümüze koyan bir deyişe göre: “*Ver Lefter'e yaz deftere!*” kabulü, güçlü bir forvetin her zaman öne aldığı gol için söylenen bir edayla zaman içinde dinsel bir kabule dönüştüğü bilinmelidir. Hatta bu deyiş, sıradan halk tarafından mutlak olan şeyler için de devreye alınmıştır. Belki de sosyoloji ile düşünsel kabullerin yan yana durmasına ışık tutan bu deyiş, tarihsel süreçlerde gerek toplumsal kazanım, gerekse de siyasal öneri hatta zorunlulukların kabulünden sonra; hem dinsel manada, hem de kavramsal içerikte mutlak surette olası değişimlere imkân tanıdığı unutulmamalıdır. Geline bu örneklikte ifade edebiliriz ki, bugün için dinsel kabul olarak sunulan pek çok kabulün dünün geleneğinden beslenen yaklaşımlar olduğunu anlama babında, azıcık da olsa tarihsel değişim ve dönüşüme yakın durabilmeliyiz.

³³ Yüce Allah'ın varlık tasarrufu gereği doğrudan muhatap alınan en değerli hatta donanımlı varlık olan insanın keşif ve üretimleri hakkında vahiy önerisi aşamalı değiniler için bkz. Fethullah Han, *Kur'ân ve Kâinat Ayetleri/Allah, Kâinat ve İnsan*, çev. Safiye Gülen - Oya Morçay, (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1998), 9-21.

³⁴ Konu hakkında olası savunma ve sunumları bilmeye gayret gösteren insana göre, öne sürülen bu değişim hatta geri duruşun en görülebilir bir örnekleme için, *Uzay Fiziği*'nden ve dahi gezegenlerden bahsedenlerin tespit, öneri ve buluşlarını merkeze almak gerekmektedir. Geline bu aşamada haber vermek lazımdır ki, sayısal hatta evrensel bilimin bu sunumlarını doğru bulmayan vaiz Cübbeli Ahmed'in din ve bilim tartışmasına kaynaklık eden şu itirazını haber vermek elzemdir. Uzun süredir bilindiği kadarıyla, daha önce söylendiği gibi, 26 Temmuz 2018'de TV ve bilgisayar ortamında ifade edilen bilgilere itiraz edilmesinin: “*...Mars'ta su var mı? Merih'te et var mı? Manyak manyak işler...*” (Bkz. İnternet Videolar/26 Aralık 2016/28 Kasım 2018) şeklinde ifade edilmesi, sünnetullahın *bilim tarzı* olmasına verilen reddiye gibidir. Bize göre, beşerin teknik konulardan haberi olmaması, adeta Kâinatın yaratılış sürecini yaklaşık 14 Milyar yıl önce devreye giren büyük patlama/Big Bang (İngilizce)'den sonra geçerli olmasını da reddetmeleri anlamına gelmektedir. Zira bu kabule göre, Yüce Allah olası zaman içinde değil, bir anda her şeyi var etmiştir. İnsan bile ezelde yaratılmış bir kabuldür. Olası gereklilikler bazında daha yakından bilinmelidir ki, Yüce Allah'ın tabiat yasası hükmünde olan bilimsel kazanımın bütün verileriyle reddiye savrulan Yahudi iman kabulüne göre, Kâinat haftalık 6 günde yaratılmış ve 7. gün de dinlenme ve ibadet günüdür. Belki de, olanı açıklamaya gayret gösteren bilimden değil, geleneksel kabullerin dinselleştirildiği hemen her toplum bazında adına dindarlık denilen bu gibi kabul ortamları adeta kutsal bilgi formuna havale edilmiştir. Üstelik de gelişen ve değişen zaman içinde

ile geçmişini kutsama tercihinin ortasını bulan bazı milletlerin ise bir dereceye kadar yol aldıkları hususu, milletlerin hayatında kalıcı olan değişim ve dönüşümlerin bu çeşit ayak bağlarından kurtulma iradesine bağlı olduğunu göstermektedir.

4. DÜN VE BUGÜN ÖNE ALINMASI GEREKEN İLKESEL TUTUM

Kanaatimizce geçmişte yaşayan zihinlerin açık verdiği en ciddi konu, *geçmiş inşâ eden değerlerin günü inşâ etmediğini haykırma* iradesinde saklıdır diyebiliriz. Bu haykırışın mâkes bulduğu zihinlerde güçlü bir karşılık üreterek etkin bir tembellik yaratması ve de olup bitene karşı ilgisizlik örmesi durumu oldukça açıktır. İyilik ve güzellik adına ne varsa hemen hepsinin geçmişte yaşandığını ileri sürmek, günü kurmaya çalışan kişilere oldukça güçlü zorluklar çıkarmaktadır.³⁵ Oysaki her devir kendi şartlarında değerlendirilmeli ve her devrin özel şartları dikkate alınmalıdır. Yani dünün değerlerinin bugünde yaşanma olasılıkları oldukça zayıfladığından ötürü, zamanı inşâ eden evrensel değerlerden hareket etmek lazımdır.

O nedenledir ki, din denilen kurumun da zamana dokunan evrensel ilkeler üzerinden yol aldığını söyleyebiliriz.³⁶ Onun bazen geçmiş üzerinden örneklerde bulunması, söylediği şeylerin *yaşanabilir* olduğunu göstermek içindir. Yoksa muhataplarını geçmişe hapsedme çabası demek değildir. Buna göre, geçmişin zamanı durduran bir değer skalası gibi sürekli olarak canlı tutma iradesi, en çok günü yeniden kurma çabası olan kişileri dumura uğratmaktadır. Herkesin kendi çağında ve kendi şartlarından sorumlu olduğunu bilirsek, geçmişin sadece tecrübe edilen bir değerden ibaret olduğunu bilebiliriz.³⁷ Yoksa günün

---

dindarlık biçimine sokulan her iki yaklaşımın bilimle değil, geleneksel kabulle yan yana durması, araştırma yeteneğini dünyaya sunulabilecek olan makbûl din anlayışıyla örtüşmediğinden haber vermektedir.

³⁵ Bu zorluğun ilk aşaması, adalet ve normalitenin sunumu değil, patlak veren ideolojinin etkin yansıması olan din ve bilim kavgasıdır diyebiliriz. Hem geleneksel dindarlar tarafından, hem de ateistler açısından olası reddiyeye mahkûm olan bu kabuller, din ve bilimin işlevsel hatta deneysel mahiyeti gereği tanınabilir durumdaki ayrı kulvarlarından haberdar olmamayı öne almış gibidir. O yüzden de, dinin amaç kategorisinde daha ziyade “Niçin?” sualine cevap vermeyi öne alan bireysel merakı cevaplaması, bilimin de araç nezdinde daha ziyade “Nasıl?”ları ortaya koyduğu bilinmelidir. Ne din bilimin diline, ne de bilim dinin ifadelerine reddiye düzenleyecek durumda hatta birikimde değildir. İşbu farklılık yüzünden, her ikisinin de var edicisi olan Yüce Allah’ın terminoloji ile pratiğinden haberdar olmak, olan ile olması gerekeni merak eden iki kesimin düşünen beyinleri nezdinde son derece önemlidir. Belki de Kilise ve Havra ile öne çıkan bilimin kavgası, tabiat ölçeğinde olanı araştırma hevesiyle iş tutan Müslüman kurumlar ile bilimin kavgasına tanıklık edilmemesine fırsat sunmuş gibidir.

³⁶ Olan ve olması gerekenler konusunda son derece önemli bir konu olan bu hususun etkin ve değerli bir çalışması için bkz. Gary B. Ferngren, (edt.), *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 31-50.

³⁷ Bilimsel tarife göre *mimetik* yani taklitçi, öykünen ve taklit eden manasına dayalı olarak, beşer nezdinde taklit kabilinden olan şeyleri haber vermektedir. Fransızca *mimétique* denilen bu kavram, oluşsal manada bilimi haber vermekteyse de, bunun yanında akleden insan için robotik tekrarı değil; düşünme, araştırma ve sorgulamayı öne aldığı kuşkusuzdur. O açıdandır ki, geleneksel kabullerin ister sosyal alanda olsun, isterse de bilimsel yaklaşım öbeğinde devreye girsin, bazen yaşanan ortamda tam karşılığının olamayacağı etkin bir tarzda tespit edilmelidir. Bu yüzden de, geçmişin kutsallığı formu açısından *dünü güne taşımayan* bilinçli nesiller, olası normaliteler bazında günü yaşadıkdan sonra, yarını dahi örneklik edebilecek seviyede iş görebilecektir. Binaenaleyh, özlü söz bağlamında Hz. Ali tarafından son derece haklı bir tarzda ifade edilen; “*İki günü eşit olan zarardadır*” kabulünün dinsel ayağı olan bu tercih, insanı her daim modern çağa yakın tutabilecek bir eğilimdir. (Bu ifadenin Fîrûz ed-Deylemî (Ö. 1115) tarafından Hz. Ali’nin sözü şeklindeki nakli, hadis olmayıp özlü söz olduğunu haber vermektedir.

yaşanmasına imkân vermeyen bir geçmiş algısı, geçmişi sağlıklı değerlendiren kişi ve toplumlar tarafından köleleştirilmesine neden olacaktır.

İnsanın zaman zaman nükseden yaklaşımı olarak vazgeçilmez geçmiş algısı sayesinde kutsallık metaforu yaratmak, her şeyden evvel hayatı anında yaşamayı iskalamak anlamına gelecektir. Bunu yapanların her iki unsurdan da haberleri olmak lazım gelir. Ancak bu kişilerin büyük bir kurnazlık eseri olarak kutsal devir ve şahsiyetler üzerinden kendilerine iş imkânı bulmak gibi bir niyetlerinin olduğu bilinmektedir.³⁸ Bu niyetin insanlık tarihi kadar eski olan zihni kodlarının olması demek, adı geçen yaklaşımın sağlıklı bir duruş olmadığını göstermektedir. İster dinî kesimlerde olsun, ister yönetim mekanizmalarında olsun ve isterse de ırkı öne çıkararak yaklaşımlarda olsun bu tutumun son derece güçlü olduğuna tanıklık etmekteyiz.

Buna göre, dinsel değerleri kullanarak gelir kapısı oluşturanlardan tutun, halktan emanet aldıkları yönetsel erki amacı dışında kullanarak diktatörlükler oluşturanlar ve kendi ırkının üstünlüğüne iman ederek diğer ırkları köleleştirmeye çalışan kişilerin benzeri kazanımları hedefledikleri açıktır.³⁹ Belki de, Yüce Allah'ın kutsal gelenek yerine olası pratikleri devreye alan adalet uyarısı, muhatap neslin muhtemel kazanımına destek veren en değerli sunum gibidir. Bu gibi desteklerin insan nezdinde yaşanabilecek olan dünyayı imar etmenin bir mümkünâtına da fırsat sunacak olması, hem idealin kazanımına, hem de pratiğin aksiyoner oluşuna imkân sunacak gibidir.

Bir anlamda din ve ahlâk, bu dürtüleri eğitmek için gelmişse de, insana rağmen bunu bütünüyle başardığı söylenemez.⁴⁰ Ancak onun asıl başarısı bu duruşların sakat bir tavır alışı olduğunu söyleyen evrensel ilkeleri barındırıyor olmasıdır. Bu demektir ki, hayatın her

Ayrıca, hadis olmayanı ifade eder tarzda zayıf hadis konseptinde Aliyyu'l-Karî (Ö. 1605)'nin *el-Mevduatu'l-Kübra* eserinin yanında, Aclunî (Ö. 1749)'nin *Keşfu'l-Hafa* adlı eserinde de geçmektedir.

³⁸ Olası yanlıştan yol alan gelenekselliğin bazen ana ilkelerle uyumayan bir kabule de yaslandığı açık bir tespit gibidir. Buna göre, eski MOSSAD ajanı olan İsraili siyasetçi ve Eski Dışişleri ve Adalet Bakanı Tziporah Malkah "Tzipti" Livni, diğer adıyla Tzipti Livni'nin dediği şu söz, adaletten değil, menfaatten yana duran birey ve toplumun hatta siyasetçilerin olacağından haber vermektedir: "Ülkeniz için cinayet işlemek, yasal olmasa da meşrudur." Onun bu sözüdür ki, inanç gereği Kıyametin devreye girmesi elzem olan ve şiddet özlü yaklaşımları öne alan kabilenin diğer adları olan kavim/kavim ile oba/sülale yapısının millet/ümme şeklinde anlaşılacağına yön veren delil gibi durmaktadır. İnsanlığın âdilane tasavvuruna katkı sunan millet ile adalet yerine kabile menfaatine odaklanan kavimlerin, kendilerince kutsal olan geleneği din yerine koyan sapkın bir eğilimden beslendiği hususu, doğal olarak da adaleti iskaladığı yakinen bilinmelidir.

³⁹ Kutsal gelenek perspektifinin bize sunduğu bir şeyin de adaletten uzak bir kazanım olduğu şüphesizdir. O nedenle, Müslüman denilen kişinin olası programa dayanarak haksız bir pratiği önemsememesi elzemdir. Belki de âdil bir kişiliğin her dem kazanımına sunulacak olan şey, insanı muhatap alan dengeli siyaseti olmalıdır. Günü ve geleceği iskalamanın adı olan yanlış kabullerin, zaman içinde onların adalet tasavvurunu dahi yerinden oynattığı açıkça söylenebilir. Konu hakkında verilen ilkeleri devre dışı bırakma babında yakın bir tutumdan bahsedecek olursak, zamanın Özel Harp Dairesi Başkanı olan Orgeneral Sabri Yirmibeşoğlu'nun itirafına göre: "İstanbul'da Rumları hedef alan 6-7 Eylül olayları muhteşem bir Özel Harp işidir. Gerekçe (Ata'nın Selanik'teki evi bombalandı). İstanbul Express Gazetesi'nde yayımlandı ve yalan haberle Kıbrıs/Rumlar göçtü." Yine onun şahadetine göre: "Halkı galeyana getirmek isterseniz, düşman yapmış gibi bazı değerlere sabotaj yapılır. Bir Cami yakılır. Kıbrıs'ta bir Cami yaktık biz. Mesela..." (Habertürk/Röportajı, Erişim: 23 Ekim 2010).

⁴⁰ Bahsedilen unsurun en değerli aşaması devlet denilen yapılaşma olduğu hakkında değerli bir çalışma için bkz. Ali Mezghani, *Tamamlanmamış Devlet/Arıp Ülkelerinde Hukuk Sorunu*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 21-62.

devrinde bu ilkleri kendisine rehber edinenlerin bahsedilen yanlış tutumlar tedavi edici bir ilaca sahip olduğunu bileceklerdir.⁴¹ Her iki taraf için de son derece anlamlı olan bu imkânın dinin evrensel değerleri olarak görülmesi elzemdir. Bilindiği kadarıyla, sırf bu nedenden ötürü, yaşanan hayatı kendi içinde gelişen şartları üzerinden yorumlamak isteği, din denilen olgunun son derece baskın bir karakteri olarak durmaktadır. Ve dahi bu yorum, asla ve kata sadece din adamları ile bu alanı domine eden kuruluşlara bırakılmamıştır.

Kutsal geçmiş metaforu, esasında birbirini destekleyen birkaç adımı beraberinde hayata taşımaktadır. Bunların ilki, kendi konum ve zenginliklerine artı değer katan *sömürülen geçmiş olgusu yaratma* iradesidir diyebiliriz. En az bunun kadar beklenti oluşturan bir diğer adım ise, *kutsal geçmiş söylemi üzerinden asr-ı saadet metaforu oluşturmak* olduğu aşikârdır. Esasında bu iki adımın birleştiği tek amaç vardır, o da, *her devrin insanını geçmiş modellere hapsetme* iradesinde tahakkuk etmiştir diyebiliriz.⁴² Her üç adımın birlikte inşâ ettiği beklenti ise, sahipleri için büyük bir gelir kapısı olduğu muhakkaktır. O nedendir ki bu ticaretin kolaylıkla vazgeçilecek bir şey olmadığı bilinmektedir.

İnsanlığın her köşesinde ve dahi her ideolojik yapılanmasında benzer süreçlerin canlılığını koruması demek, oluşturulan bu algının ne denli etkili bir zihinsel inşâ faaliyeti olduğunu göstermektedir. Hem sömürülen ve hem de yaşanan zamanların en değerlisi olan bir zamana mirasçı olma arzusu, her ki tarafın da menfaatine olan bir şeydir. Ayrıca, hem geçmişe, hem güne, hem de geleceğe vâris olma beklentisinin ilkesel sahipliğin peşi sıra, devreye girmesi beklenen pozitif katkılar bazındaki olası kazanımlar olması da elzemdir.⁴³ Belki de bu kazanımın, muhatap alınan engin örnekliğin yeterliliği durumunda olan aklının ortak kabulü mesabesinde olması işten bile değildir.⁴⁴ Bütün bunlar, bahsedilen imaja uyan

⁴¹ Çağdaş bir sunum gereği öne alınan bir tesadüf vardır ki, o da, dünyanın kazanımına güncel katkı bazında devrede olan bit-coin yani sikke olan coin'in katkı sunduğu imkânların olduğu yakinen görülmektedir. *Kayme, kaime* yani *para* yerine geçen bu model, servete odaklanan insanın üretim ve kaliteden vaz geçtiğini yakinen haber vermektedir. Kutsal gelenek formunda yol alan hemen herkesin kim olursa olsun atalarının yaptığını onaylaması, adaletin tezekkürü yerine, sadece gelire odaklanan bitcoin işlevselliği gibi durmaktadır. O kadar ki, sağlıklı yaşayışının ardından hemen herkese örneklik sunabilecek bu tercihin millet özelinde kutsal bir eğilime fırsat sunması, galiba ilkesellikten kaçınan menfaatçi bir neslin üremesine de sebep olabilecektir.

⁴² Olan gerçekliği yakından takip eden kişilere göre, son derece güncel olan bu hazzın adeta *râhatü'l-hulküm* yani *boğazı rahatlatan şey* olan *lâtilokum* olup, benzeri her tat lokumun eskilerdeki adından ibarettir. Üstelik tarihsel ve de geleneksel kabullerin halka rahatlık veren lokum bazında ifadelendirilmesi, her ne olursa olsun eleştiri yerine kutsanan tarza dönüşen ataların asla yanlış yapmadığı, onların yaptığı şeylerin mutlak manada gerekli olan şeyler olduğu kabulünden teşekkül etmektedir. İlginçtir ki, bu konuda neredeyse her milletin kendini ikna eden bir sebebi de bulunmaktadır. Kutsal gelenek perspektifinin öne sürdüğü bu kabulün, adalet teriminin olası kabulüne değil, onun ıskalanıp devre dışına alınmasına yol verecek olması, hesap verecek olan insanın sağlıklı düşünebilmesine sunulan gerekli bir tarz olmalıdır.

⁴³ Muhatap olan insanın kabiliyetini öne alan bu durumu, adeta halkın sıradanlaşan kabulü gereği, Azeri atasözünde öne alındığı şekliyle: “*Yel kayadan ne aparır/koparır!*” tarzında kabul etmek gereklidir. Çünkü, hakikat unsurunun akleden insan bazında mutlak surette bilinebileceğinden haberdar olmak, insanı muhatap alan vahyi aktaran elçilere söylenen: “*Anlat ve bırak/Söyle ve geri çekil!*” önerisinden ibarettir. (Bkz. A'râf, 7/176, 180; Hicr, 15/4, 14).

⁴⁴ İnsanın zihinsel üretimlerinin ilkesel bazda farklılık göstermesinin dışında, beşerin süregelen hayatına örneksel açıdan pozitif katkı hususunda son derece olumlu kazanımlara destek verdiği ortadadır. O nedenle de, geçmiş ulemanın adeta akleden beşerin en değerli üretimi bazında ifade ettiği şu betimleme, bilim ve din denilen olgunun beşer nazarında yeniden sunumunun gerçekleşebileceğini öne almaktadır: “*Te'vil varsa, tekfir yoktur.*” Yani, âyet bazında bahsedilen konu ana ilke değil,

için, yaptıkları şeyleri sorgulama becerisini ortadan kaldırdığı için, gündeme getiren kişi için ise, hem kendi konumunu ve hem de yaşananları kendisine mal etmemek üzere atılan bir adım olarak kabul edilmelidir.

Değişik beklentiler üzerinden geçmişin hapishanesine konulan kişi ve toplumların yönetilebilir bir sürece evrildiği gerçeği ise, ilkesel kuralları deşifre eden bilimin söylediği en yararlı kazanımdır.⁴⁵ Bu denli zeki olan insanların geçmişin eleştirisini yaparak sıradan kişileri yönetme zorluğu çekmesi, en son arzu edilen bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Belki de bu amaçladır ki, hemen bütün diktatoryal yönetimlerin kutsanan bir geçmiş evresi bulunmaktadır. İnsanları meşgul eden bu evrenin bitmemesi için öteden beri yanan ateşe odun taşıyan kişilerin olması ise,⁴⁶ ilgili kişi ve kurumların bu günâhta asla yalnız olmadıklarını açıkça ifade etmektedir.⁴⁷ Belki de, kendi adamlarının yanında kendi dönemlerini de kutsallaştırma önyargısının her daim öne alınması, zaman içinde adeta yüzyıllık müceddide fırsat sunan bir kalıcılığa evrileceği kuşkusuzdur. Tabiidir ki, bahsedilen dindarlık ölçülerinin her dönem ve her grupta mutlak surette kendi adamlarını öne alan yaklaşımları sergileyebileceği de ortadadır. Hatta kutsal olduğu öne alınan yeni nesil dindarlıklarını kopya edebildiği aşamalarda birbirine benzer yaklaşımların süregeldiği kuşkusuzdur.

Mamafih, son elçiden bu yana bahsedilen tercihin daha ziyade kendilerini dindarlık formunda ifade eden geleneksel kesime ait olduğu yakından bilinmesi, devam eden dindarlığın kendi konseptlerinde gerçekleşeceğini öne alan kesimlerden haber verecektir. Bu gibi kesimlerin takip edilebilecek olan şeyi ilkesel öneri değil, bireysel tercih olduğuna iman etmesi, zaman içinde *müceddid* seçeneğinden tutun, *evliya* kavramına kadar devam eden beşer kutsallığına kapı aralayacağı bilinmektedir.⁴⁸ Üstelik bu sürecin sadece Müslüman kesimde

---

ara kabullerden ise, yorum ve anlama hususunda katkı sunanların din dışına alınması, asla ve kata mümkün değildir. Bunun ardından gelişen kabul aşamasında yakından bilindiği kadarıyla, Hanbelî fakihî ve usûlcü olan Muvaffakuddin İbn Kudame (XII Yüzyıl, 1147-1223), Mâide Suresi'nin 5. âyetinin yorumunda bu ifadeyi kullanmış ve onun önerisi zamanla evrensel bir kabule dönüşmüştür. (Bkz. *el-Muğnî*, I-IV, (Riyad Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997), çev.: A. Alpaslan Tunçer, (İstanbul: Polen Yayınları, 2015). Yine açıkça bilindiği gibi, konu hakkında fikir öne süren değerli âlimler açısından merkeze çekilen bu öneri hatta kesin hüküm, geçmişte yapılan günâhlardan sakınılması hâlinde giriş yapılan İslâm Dini'nde aslolan kabulün değişim ve dönüşüme kapı aralayan tövbe ile hayata taşınacağından haber vermektedir.

⁴⁵ Medeniyet kurumuna vesile olabilen bu kazanımın coğrafya dâhil olmak üzere zaman içinde muhatapın hemen her unsurunu öne alan bir değerlendirme için bkz. Harm De Blij, *Coğrafya Neden Önemlidir/Hiç Olmadığı Kadar*, çev. Fatma Yavaş - Baki Kaya, (Ankara: Hece Yayınları, 2019), 29-40.

⁴⁶ Bahsedilen konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Namık Kemal Okumuş, *Dost Ateşinde Pişmek/Te'vil ve Tefsir Arasında Müslüman Zihin*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 23-43.

⁴⁷ İlkesel kabul ile onu hayata taşıyabilen örnekliklerin değerli kılınmasını öne alan konu hakkında söz ederken, demek lazımdır ki, olması gereken tercihin *adalet* olacağı tezini daha yakından ele almak lazımdır. Bize göre, muhatap olan bireyi değerli kılan asıl sürecin *takva* olduğu dindarlık ölççeğinde ona taşıyacak en değerli kabul ise *adalet seçeneği* olmalıdır demek durumundayız. Üstelik bu kabul, ister Müslüman olsun, isterse olmasın, sağlıklı düşünebilen hemen her millet için her daim geçerli olan mükemmel bir tercih aşamasıdır. Kur'an'da mutlak kabul bazında öne sürülen bu öneriyi (Nisâ, 4/135), sağduyulu insan formunda haklı çıkaran edanın Konfüçyüs'ün şu ifadesinde daha yakından ele alındığı kuşkusuzdur: "*Eldede edilecek menfaati olduğu halde adaleti düşünen insan, gerçekten mükemmel bir insandır.*"

⁴⁸ Süregelen gelenek içinde haklı oluşunu savunmakta endişe duyan kişi ve grupların daha ilk aşamada kendilerini ifşâ etmekten kaçınması, kişisel bazda adeta yazarı bilinmeyen kişileri ifade eden *LÂEDRİ/Lâedrî/Lâ Edrî* yani *bilinmeyen* müstear

---

değil, dindarlık olgusuna imkân tanıyan her türlü gelenekte öne alınacağı hususu yakından bilinmektedir. Binaenaleyh, kendini *hakikatin ana taşıyıcısı* formunda öne süren her dindarlık biçiminin zaman içinde negatif bir kabule yaslandığı tespiti, uzun süredir yaşanan tecrübelerden sonra kolaylıkla deşifre edilebilmektedir.

Kutsal geçmiş ya da kutsal gelenek hatta asr-ı saadet yaklaşımının kişi ve toplumlarda gelecek inşâsı bağlamında son derece kalıcı zararlar verdiği bilinmektedir. Bunun görünen ilk faturası, insanı daha iyiye yönlendirmekle kalmayıp, yapılanları nesnel bir şekilde ele almasını sağlayan *tenkit etme* becerisini ortadan kaldırmasıdır.⁴⁹ Öyle ki, geleneğin merkezde durduğu yapıya göre kutsal bir geçmişten tenkit edebilme iradesi, asla ve kat'a mümkün olmaması gerekmektedir. İşbu nedenden ötürü, bahsedilen algının sağlıklı insanların önünde bariyer olması, ilk olarak onların *eleştirel düşünme becerisini kutsal geçmiş formu duvarına toslatmak* şeklindeki bir çaresizlik içine düşmelerine sebep olmuş gibidir.⁵⁰ Geline bu aşamada, geleneğin kutsiyetine yakın duran kesimler bazında açıkça ifade edebiliriz ki, gelişen ve değişen zaman içinde olacak duruma yakın duran kişi ve toplumlardan ziyade düne kutsiyet veren kesimlerin aynı zamanda değişen neslin kalitesine de uzak olan bir kabule yaslandığı göz ardı edilmemelidir.

Doğal olarak bu yaklaşım üzerinden hemen her şeye anlam vermeye çalışan zihinlerin varacakları nokta, *kadîm değerlerin çağdaş değerleri dövdüğünü ileri sürmek* şeklinde tezâhür edecektir. Artık her durumda *inşâ edilen geçmiş olgusu tasarlamak*, bu kişilerin dünya görüşlerinin merkezine yerleşmiş olmaktadır. Bu noktadan sonradır ki, yaşanan çağ ve

---

isminin kullanılmasını da öne almış gibidir. Hatta zaman içinde öne çıkan güvenlik endişesinin de bu ismin öne alınmasını gerekli kılan zorunlu bir tercih seçeneğine yaslanılmasını imkânlı kılmış gibidir. Osmanlı Devri ve Cumhuriyetin kuruluşunda aynı safta olmasının ardından, değişen ve gelişen zaman içinde öne aldığı eleştirilerinden sonra adeta düşmanlık formuna sokulan kişilerin olduğu yakından bilinmektedir. Düne karşı eleştirel duruşu olan *kadın yazarların annesi* lakaplı Halide Nusret Zorlutuna (1901-1984)'nın latife olarak kullandığı bir tercih olan bu isim, dün olduğu gibi o gün de bazen kendi hayatını koruma endişesinden tebâruz ettiği bilinmelidir. Konu hakkında sağlıklı bir çalışma için bkz. André Le Gall, *Anksiyete ve Kaygı/L'anxiété et l'angoisse*, çev. İsmail Yerguz, (Ankara: Dost Yayınları, 2006), 55-64.

⁴⁹ Sorumlu varlık bazında doğrudan muhatap alınan tek unsur olan insanın kalıcı değerlerinin yanında farklı beslenme aşamalarının da olduğunu kabul eden bir çalışma için bkz. Râgıb İsfahanî, *Mutluluğun Kazanılması/Tafsîlü'n-Neşeteyn ve Tahsilü's-Saadeteyn*, çev. Mustafa Solmaz, (İstanbul: Sufi Yayınları, 3. Baskı, 2020), 19-25.

⁵⁰ Bize göre bu duruşun olan değer bazında yanlış bir kabule dayandığı yakından bilinmelidir. Üstelik de gelişen toplumsal durumlar hakkında değerlendirmelerde bulunanların kendilerine yol açma adına kutsallaştırılan dünden beslendikleri ortadadır. Hatta bu gibi dinsel kümelerin kendilerine elçilerin sunumlarının asıl temsilcileri ve de örnekligi olarak sunması, dünden başlayan kutsiyet formuna yakın durmalarını gerekli görmelerine neden olmuş gibidir. Hâlbuki yönetici olarak görülen kişi ve sınıfları öne alıp gerekli tercihi beşerî liyakate dayandıran *meritokrasi* kabulünü devre dışı koyup, kendi önderlerini ezeli kutsiyet adıyla öne çıkaran tercihin böylesi bir kabule dâhil olduğu malumdur. Üstelik bu yaklaşım, Yahudi kökenli Avusturyalı-İngiliz filozof olan Sir Karl Raimund Popper yani bilinen adıyla düşünür Karl Popper (1902-1994)'in dediği gibi, demokratik tercihlerden yola çıkan bazı nesillerin zaman içinde diktatöryal kabule daha yakın duran değişken olan bir kabule de imkân sunmakta olması yakinen bilinmelidir. Mamafih, yol boyunca öne alınan tasarruflar bazında işi bilen ender kişi olması dolayısıyla onun konu hakkında dediğine yakından kulak vermek lazımdır: *"Demokrasinin ölçüsü, iktidarın seçimle gelmesi değildir, Demokrasinin ölçüsü, iktidarın seçimle gitmesidir."* Galiba, çünkü seçim tarzlarını eleştirme yerine adeta kutsallaştıran bazı kesimin olması, eleştirel bazda son derece haklılık payı olan bir tespit hükmündedir. Üstelik bahsedilen durumun, tarihsel süreçte pek çok kişi ve imparatorlukta olduğunun yanında, Alman Demokrasiden yola çıkan Hitler'in demokrasiden yola çıkıp/gelip faşizmde duraklaması/ısrar etmesi olan geliş ve gitmeyişi kolaylıkla anlamayı da öne sürecek gibidir.

---

kişilerden bağımsız olarak hayata anlam katan temel ilkeler de geleneğin yaşanmışlıkları üzerinden değerlendirilmeye başlanmıştır. Tabiidir ki, yaşanan geleneğin katkı sunma bazında bazı tercih edilebilir unsurlarının olması demek, dünün güne baskın olan yaşam tarzını dayattığı anlamına gelmemelidir.⁵¹ İster seçilen elçilerin hayatı olsun, isterse de dünün devlet, toplum ve bireylerinin olsun, devreye alınan yaşamsal tercihleri, *günü anlama* adına yaşanmış örnekliğin dışında *güne hâkim olan* bir gelenek olmamalıdır.⁵² Kur'an'ın bu hususa değinen tavrından sonradır ki, seçilen elçilerin yaşamsal örnekliklerinin azlık bazında sunumu, işin farkında olmamıza fırsat sunabilecektir. Üstelik bu örnekliklerin elçi olan bazı kişiler bazında hiç olup, bazılarında da son derece az olmasının bilinmesi zorunludur. Bunun yanında, uzun bir hayat yaşayan elçiler nezdinde onu geçmeyen sayılı örnekliklerden olması, adeta azınlık tercihinde devreye alınmış gibidir.

Dini kendi gün ve zamanında yaşamak zorunda olan biz Müslümanların geleneksel dindarlıkla olan gerçek sorunumuz, *geçmiş anlamak* değil, adeta kutsallık formuna sokulan geçmiş olduğu gibi alıp peşinen de *günü ve geleceği de yeniden kurmak* şeklinde tezâhür eden yaklaşımdır diyebiliriz. Her iki tutumun birbirine zıt karakteri gereği, ikincisinde anlamaktan ziyade, *orada yaşananlar ile yaşayanların örnekliğini ebedileştirmek* gibi bir tutumu kalıcı hâle getirmek istediği rahatlıkla söylenebilir.⁵³ Olası dindarlığı grup nezdinde kutsayan bu anlayış, hem öne aldığı kişiyi kutsarken, hem de onun sözlerini hatta eserlerini *vahiy* gibi olabileceğini açıkça demekten çekinildiği şekliyle, zaman içinde aynı haber alma şeklinde olan ve üretilen kavram durumundaki *ilham* nezdinde Yüce Yaratıcı tarafından yazdırılan metin olarak öne alınmaktadır. Adına ister vahiy, isterse de ilham denilsin, kendi dışından ona gelen bir kutsallığın olduğuna inanan bu kişi ve kesim, konu hakkında yeterli birikimi olan insanın sözü

⁵¹ Bu gibi kabulleri öne alan zihniyeti tanıma babında oldukça değerli duran şu çalışmaya yakından bakılabilir: Hasan Songür, *Allah Rızası A. Ş./Korsan Tarikat, Korsan Şeyh* (Ankara, Hitabevi Yayınları, 2021), 7-11.

⁵² Geline bu aşamada vahyin önerileri kapsamında demek lazımdır ki, Yüce Allah'ın tek ve bir oluşunu kabul eden tevhidin asıl unsuruna yakın durmayan ve O'na ulaşma bandında kutsal kişileri aracı kılan geleneksel dindarlık ölçüğü olan şirk/aracılık/ortaklık kabulüdür demek evladır. Onun yani inkârın değil, aracılığa imkân sunan Tanrısal kabulün bazında dünün dindarlığını devreye alan Kur'an'ın olası reddiyesine mazhar olan kabullerin şu içerikte öne alındığını ortaya koyduğu yakından bilinmelidir. Buna göre, reddedilen Tanrı algısı olan şirk inancı, Yüce Allah/Tek Tanrı'ya imanı reddeden küfür seçeneği değil, Yüce Tanrı'nın kabulüne yakın duran bir dindarlık biçimidir ve şu kabullerden müteşekkildir: Şirk: Küfür yani Allah'ı inkâr değildir; Tanrı'ya ulaşım sürecindeki aracılıktır; aşırı sevgi ve tapınmadır; tevhidin kabul edilemezliği; Tanrı'ya ulaşımın kolaylığı kabulüdür; inananların negatif niteliğidir; geleneksel dindarlıktır; ilkesel kabul ve tutumun reddidir; yaratılan bazı kişilerin yaratıcı formuna yükselişidir; seçilen kutsal kişilerin Tanrı'ya yaklaşmasıdır; dünya dışında kabul edilen Tanrı'yı dünyaya indirgemektir; değerli kılan kişiler ile kurumları Tanrı'nın nezdine çıkarmak yani tanrısal kılmaktır; insan özgürlüğünün reddi anlamındaki kabullerdir; dinsel kabuller aşamasında ilkesel duruştan ziyade kutsallık formuna sokulan kişi ve geleneğin hatta grubun hakikat olduğuna inanmaktır.

⁵³ Bu yaklaşımın adeta çölde yaşayan anlamındaki *bedevî* tanımına uygun düşmesi, zaman içinde olası katkıyı değil, dünden taşınan kabulleri merkeze alan adeta gerici bir yaklaşımın olduğunu haber vermektedir. Buna göre, gelişen birey ve toplumun güne uyan karakterine uygun düşen şeylerin başında gelen değişen ve gelişen zamanın sunumu değil, aksine olarak düne avdet edip kutsallaştırılan dönemin olması, sorgulama ve eleştiriden ziyade kutsallık formuna sokulup adeta tapınmaya elverişli olan dünden beslenmeyi zorunlu kılmaktadır. Garip bir şekilde, adeta resmî ideolojiyi savunmakla iş tutan kesimlerde değerli bulunmakla kalmayıp, bir adım öne geçerek olması gereken formunda bahsedilen kabulün, sadece kendilerini dindar olarak betimleyenlerin değil, modernist ve devrimci hatta çağdaş olduklarını öne sürenlerin nezdinde de öne alındığına şahitlik edilmektedir.

hükmünde görmek istemediği metinlere de kutsallık arz etmekte hatta onları okumak şartıyla vahyin ne dediğini daha iyi anladıklarını öne sürmektedirler.⁵⁴ Tarihsel duruma yakından değinen bu tespit, Yüce Allah'ın sözü olan vahyin kendi sözü olan hadis ve sünnetle karışma endişesinden ötürü azınlık kişiler hariç, yazımı engelleyen ve ertelenen elçilerin olması, gelinen günde öne çıkan kabullere daha dünün dünyasında fırsat sunulmadığını ortaya koymaktadır.

Dünün yanlışlarını eleştirme yerine adeta kutsallık şemsiyesi altına almakla kalmayıp olması gereken şey bazında devreye alanların olan ve olması gereken şeyleri adalet üzre bakıp hakikati yakalama erdemi yok olmuş gibidir. Ve dahi, Müslüman kardeşini siyasal nedenlerle öldüren kişileri cennetle müjdeleyen bu yaklaşım, geçmiş nesle günâhsızlık metaforu üzerinden yeni bir temiz sayfa açmış gibidir. Peygamberlerle başlatılan *günâh ve hatadan masum olma vasfı*, böylelikle kutsallaştırılan dönem ve kişilerin de harcı olmuştur.⁵⁵ Doğaldır ki, bu bakış açısından hataları görme ve düzeltme iradesi ortaya çıkamayacaktır ve de hiçbir zaman çıkmamıştır. Bahis konusu edilen gereklilikler bağlamında netice olarak ifade etmek lazımdır ki, Müslüman ya da dindar zihin hayata bakışını parçalayan bu illetten kurtulamadığı müddetçe insan hatalarını düzeltme iradesini ortaya koyamayacaktır.

Geleneği farklı okuma üzerinden hayata taşınan *kutsal geçmiş* algısının özellikle dindar zihinlerde kapanmaz yaralar ve onulmaz süreçler yarattığı kuşkusuzdur. Bu aşamada Sünnî dünyanın peşi sıra Şîi dünyanın da benzer sorunla muallel olduğu ifade edilmelidir. Hatta döneme rengini veren siyasal kavgaların her iki taraf için de geçerli bir aparat olan *tarafgirlik* vasfı üzerinden dinselleştirildiği hususu, kolaylıkla inkâr edilemez bir kabul gibidir. Bizler için büyük bir kazanım olan bu bilginin onların da *insan* olduğu gerçeğinden hareket etmemize vesile olması beklenirdi. Ne yazık ki, yaşanan süreç bu minvalde ilerlememiştir.⁵⁶ Aksine

⁵⁴ Hakikat sonrasıyla mücadeleye yol açan bu gibi çabanın sonrasında onunla mücadele bahsinde devreye alınan konu hakkında etkin bir sunum için bkz. Lee McIntyre, *Hakikat Sonrası*, çev. Mehmet Fahrettin Biçici, (İstanbul: Tellekt Yayınları, 2019), 139-154.

⁵⁵ Zaman içinde olası değişime fırsat sunmayan bu kabuller, hem olanı ve dahi değişeni kavramaktan uzak durmakla kalmayıp, hem de dün kalanların ne oldukları konusunda haberci olamayacakları dahi öne almakta gibidir. Kelime anlamı itibarıyla eski isimlerinden olan Arz-ı Rûm, Erzen-i Rûm ve Kalikale gibi kabulleri dahi güne taşıyabilen kendine güven unsuru, zaman içinde değişen unsurun isim ve tanım değil, uygulama tercihi olabileceğinden de haberli olmak zorundadır. Bahsedilen değişim ve gelişimin güne taşınabilen en değerli vafının kaliteye dayalı tutum olduğunu bilebilirsek, değişik toplum ve geleneklerde iyilik formunda ifade edilen pek çok tespiti de daha akından anlayabiliriz. Mamafih, yakın dönem itibarıyla bilindiği veçhile Yeni Zelanda'da bazı kişilerin ihtiyaç fazlası durumlarda içine yiyecek konulan buzdolabı gibi kutuların sokaklara bırakılması, açlığı önleme tutumunun devreye girip ihtiyacı olanların yemesi için öne alınan bir tercih gibidir. Pratik örneklem bazında ele alınıp güne taşınabilen bu gibi durumların bile dünü kutsallaştırmaktan ziyade, adeta muhatap alınan insan bazında olanı kavrama adına kamerayı çevirme tercihi olabilmesi, değişen ve gelişen zamanı daha sağlıklı bir şekilde anlamamıza vesile olabilecektir demek durumundayız.

⁵⁶ Gelinen çağ gereği olması gereken değişimi en güzel şekilde ifade eden Mehmet Âkif olduğundan ötürü, güne layık olan her değişim gereği yabancı duran adeta gerici mâhiyette kabuller olduğunu yakından bilebilmeliyiz. Çağdaş olan her değişim ve gelişimin yıkıma elverişli olan ahmak/çolpa zihniyet tarafından reddedildiği bilinmelidir. Gelinen bu aşamada bahsedilen kabulü daha yakından anlamamız gerektiği konusunda işi özetleyen değerli insan Âkif'e kulak vermek durumundayız: "*Haydi gel yıkalım şu Süleymaniye'yi desen/İki kazma kürek, iki de ırgat gerek/Ancak, hadi gel şunu yapalım desen/Bir Sinan bir de Süleyman gerek/Yıkmak, insanlara yapmak gibi kıymet mi verir?/Emin ol onu en çolpa herifler de becerir/Sen de gösteriver "İşte budur kubbe"*

olarak, Müslümanların yönetim hakkını merkezî bir duruşla seçilmiş kabile ve aileye lanse etmek ile Şia ve cemaat-tarikat yapılanmalarında olduğu gibi, bir kişinin uhdesine vermek, kutsanan geçmiş olgusu olmadan izâh edilemez. Belki de, bu gibi tutumların adeta dinselendirilmesi, değişen zaman içinde din adına devreye alınması elzem olan sunumun devre dışına alınmasını deklere edebilecektir. Bu seçime yakın duran kesimlerin yalnızca hakikati devreye sokan dindarlıktan çok, kendilerinin çerçevesini çizdikleri dindarlığa daha yakın durdukları ise açıkça bilinmektedir.

Bahsedilen durumun anlaşılma evresinin devamında söz etmek gerekli ise, *fetih ve savaş olgusunun temel amacını yitirmesi* gibi anlam kaybına uğrayan bir gelenekten bahsetmekte olduğumuzun beyanı, ilkesel yaklaşım gereği dik duruşlara fırsat sunacağı ortadadır. Hatta bu gibi tespitlerin sistem dışına alamayacağımız olgulara değinmekte oluşu da açık bir tarzda deşifre edilmelidir.⁵⁷ Üstelik de, yaptığı her şeyi meşrulaştıran bir geleneğin kutsiyet formuna dâhil edilmesi, eleştirel tutumun reddine yakın duran bir kabul aşamasıdır. Ve dahi, onu inşâ eden geleneğin adamları sayesinde, müntesibi olduğu din olan İslâm'ı temel ilkeler üzerinden değil, şahıs ve dönemler üzerinden hayata taşımaya çalışan bir geçmiş olgusuyla karşı karşıyayız. Zamanla bu yaklaşımın taraftar bulması için lirik ve şiirsel bir geçmiş anlatımı oluşturmak ise bahsedilen kesimler nezdinde temel hedef gibi olmuştur.⁵⁸ Öyle ki, geçen

---

diye/iki ırgatla şimdi iner Süleymaniye.../Ama gel kaldıralım dendi mi, heyhat o zaman/Bir Süleyman daha lazım bir de Sinan..."

⁵⁷ Bu gibi kabullerin insan bazlı olduğu noktasında etkin bir çalışma için bkz. Emrullah Kılıç, *Ahlak ve Medeniyet/Ralph Barton Perry'nin Ahlakî Medeniyet Teorisi*, (Ankara: Elis Yayınları, 2022), 72-78.

⁵⁸ Bu gibi negatif tutumları adeta kutsallaştıran geleneksel tutumlara örneklik etmesi bazında bilimsel değişim ve gelişim konusunda olan tutumu eleştirdikten sonra olması gereken zihniyete de değinen iki durumdan bahsedebileceğiz. Bunlardan ilki, adeta milyonlarca canlı türünden birisi olan insanoğlunun şu anda gezegenin net verimliliğinin %40'ını kendisi için kullandığının bilindiğinden bahseden bir teşhisten bahsedilmektedir. Bir hesaba göre yılda 50 bin, günde 137 ve saatte 6 canlı türü yok oluyor. (Kaynak: Sacred Balance, David Suzuki, 2007; akt.: Ömer Saruhanoğlu, "Ekoloji Dindarların Meselesi Değil Mi?, 2000'li yıllar", Karar Gazetesi, Erişim 03 Aralık 2021). Gelişen ve değişen dünyadan haberdar olmamayı tercih etmekle kalmayıp, dünyü kutsallaştırma formunu öne alan yaklaşım olması kapsamında sıklıkla bahsedilen tutumun aydınlatılması bazında ikinci konuya da *istidraç* kabulü üzerinden değinmek lazımdır. Bilindiği kadarıyla, meseleyi adeta istidraç yaklaşımı üzerinden ele alan geleneksel kesim, galibiyeti ezeli yazgı formunda gören Müslüman kültürün anlayışına göre istidraç olgusu, *hakki olmadığı hâlde ve kabiliyetsiz bir durumda olmasına rağmen, bir kimsenin çokça nimete mazhar olması ve bu sebeple küfür ya da Allah'a isyanının devam etmesidir*. Ayrıca, *bir kimseyi bir şeye adım adım, derece derece yaklaştırmak, onu kurduğu tuzağa yaklaştırıp düşürmek, aldatmak* anlamında öne alınan bu kavram, pek çok zaman düşman kategorisinde öne alındığı için, çözüme yakınlaşmayı öne alamamış gibidir. Hatta kendi açılarından dönemsel eksiklik ile ekonomik, siyasal ve askerî açıdan düşülen zayıflığa bağlı olarak yapılan hata ve girilen geri kalmışlığın ana sebebi telakki edilememiştir. O nedenledir ki, gelişen negatif durumun her daim muhatabı düşmandır ve onun mağlubiyeti Yüce Allah tarafından her daim nasip edilebilecek bir şeydir. Bu hâl üzere iken âsî kul, gitgide azaba yaklaştırılmaktadır. Mamafih, Osmanlı-Rus savaşında (1768-1774) düşülen yenilgi sonrasında imzalanan Kaynarca Antlaşması'nda Lüksemburg Dük'ü 3. Selim'e mektup yazar ve izin verebilirlerse orduyu modern askeri eğitime geçirebileceklerini söyler. Buna yakın duran Padişah ise Divan'da görüş sorar peşinen de sunulan öneri teklifi hemen reddedilir. Bunu yapanların merkeze aldığı gerekçe ise, istidraç yani muhataba layık görülen geçici başarıdır. Peşinen de Ahmet Vasfi Efendi ise alınan kararın netice ve öngörülen raporunu yazar. (Bkz. İsmet Berkan, "İstidraç", Karar Gazetesi, Erişim 04 Aralık 2021), Aktarılan Eser: *The First of the Modern Ottomans. The Intellectual History of Ahmed Vasfi*). Bu iki örneğin de adeta sünnetullah yani ilâhî yasa/tabiat yasası olgusunu devre dışına alıp geleneksel kabule imkân sunan *ezeli yazgı/kader* tasavvurunu merkeze aldığı kuşkusuzdur. Adeta, olandan değil olması gerekeni öne alan geleneğin din ve toplum sunumuna katkı olarak görülen bu kabul, ne Yüce Allah'ın yasal düzlemine ne de O'nun kullarının akleden yapısıyla uygunluk arz etmektedir.

---

bunca zaman içinde başarılan bu hedefin kimseye yarar sağlamadığı da yakından bilinmelidir. Belki de, olan ve olması gerekenler konusunda zamanın sunduğu değişim ve gelişimleri yakından izleyip, ardından da devreye almanın gerekliliği, konu hakkından düşünmeden öte yaşanan çağı sisteme dâhil edebilmenin en değerli aşamasıdır demek elzemdir.

Bazı kesimlerde hakikat ölçüsü olarak tanınan geleneğin adeta dinselleştirildiği benzeri süreçlerde muhatap değişikliği olmadan devreye giren şeyin, sağlıklı hesap kapsamında uzak olduğunu söylemek lazımdır. Hatta olası gerekliliklerden uzak duranların doğruyu değil, yanlış gelenekselleştirebildiklerinden yana durmanın, adeta biyolojik kanunu devreye sokan zaman içinde zorunlu kabule dönüşmesinden bahsedebiliriz.⁵⁹ Hem, kutsal gelenek perspektifi üzerinden, hem de gün ve geleceği iskalamanın tespitli oluşu ardından ifade etmek lazımdır ki, ister hedef bağlamında olsun, isterse de oluşan pratik bazında gelişme gösterebilir, kendisine Müslüman/mü'min diyen kişilerin gelenekten değil, ilkesel bildirimden yana durarak, sağlıklı çözümlere yakın tedbirleri almaları işten bile değildir. Tıpkı bunun gibi dünü değerlendirirken artı, eksi ve hatalardan haberdar olup; hem dünü, hem bugünü, hem de yarını olabilecek en doğru biçimde değerlendirme seçeneğine yakın durabilmek zorunlu olması lazım gelen bir tespit gibidir.

Hâsılı, olası tespit bağlamında diyebiliriz ki, yasal prosedürü muhtemel olmakla kalmayıp, her dönem muhatap alınan insan örneğinde öne geçen asıl unsur, kendi eylemlerini işlevsel kılan yaşadığı devrin hesaba dâhil olacağı tezidir. Bahsedilen tezin asıl hükmü gereği, ne dün, ne de yarın asıl sorgu aşamasında öne alınmayacaktır. O kadar ki, doğrudan muhatap alınan en donanımlı ve de en güçlü varlık olan insanın sorumluluğunun ana kapsamı, yaşadığı zaman diliminde muhtemel olan dokunuşlarının cereyan edebildiği kapsam gereği olmasıdır demek durumundayız.⁶⁰ Eğer ki, bu dediğimiz sıklıkla işlevsel kılınabilirse, dindarlığın aktifleştirdiği süreçlerde beşerin tedbirlerin her kişi ve toplum bazında yaşamsal kılınması kolaylıkla tercih edilebilecektir.⁶¹ Oysaki bahsedilen geçmiş tasavvurunun

⁵⁹ Millet, coğrafya, kabile, kurum, takım, parti vb. gibi unsurların aidiyet ve taassubunu öne alan insanın; eksik, hatalı, yanlış ve de olanaksız olan kabul ve önerisinin sürekli olarak makbûl seçim şeklinde telakki edildiği bilinmektedir. Üstelik bahsedilen kesimlerde ilkesel duruştan ziyade aidiyetlerine imkân sunan doğruluk kabullerinin kendine iman konusu edinenlerde pek çok hatalı duruşa neden olduğu da yakından tespit edilebilmektedir. Hatta bu kişi ve kesimlerin kendilerine dair olan kabulleri hakikat merkezine aldıktan sonra, gidişlerinin hak olduğuna kanaat getirdikleri de ortadadır. Bahis konusu edilen bu kabule bilimsel açıklama yapan ve adına Pascal Oyunu ya da Pascal Teorisi adı verilen kabule göre: “Şayet olsaydı veya olmasaydı” telakkisi adeta doğru kabule imkân sunmaktadır. Düşünce konusu edilen bu kabulünün pek çok kesim tarafından kolaylıkla aktifleştirildiği de yakından bilinmektedir. Tarihi tek olayın gidişine bağlamaktan ibaret olan bu teorik kabul, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışı vb. durumlar için adeta savunma mekanizması gibi iş görmektedir. Aynı durumun, devamlı şekilde *kutsal gelenek* formunda öne alınan ve de her daim olması zorunluluk gerektiren yaklaşım formuna sokulan geçmiş kültürüne oldukça yakın duran kesimler için de geçerli olduğu unutulmamalıdır.

⁶⁰ Olgudan metne giden Müslüman tefekkür dünyası çözümlemesi konusunda etkin bir çalışma için bkz. Fethi Güngör, *Muttaki Mütefekkir Cevdet Said*, (İstanbul: Çıra Genç Yayınları, 2019), 79-84.

⁶¹ Düünden beslenen ve yarına da kalıcı olan değerleri mutlak manada bırakabilen olmasa bile, örneklik bazında öne alınan tecrübeleri öneren kesimlerin olması, her iki unsuru kutsamadan değerlendirme aşamasında işleme dâhil eden kesimlerin varlığına işaret etmektedir. Düünden beslenip yarına da örneklik sunan bu durum için en değerli ifade, İngiliz teolog, filozof, fizikçi, matematikçi, astronom, mucit ve simyacı olan Isaac Newton (1643-1727)'un söylediği şu ifadede deşifre edilmiş gibidir: “Ben, devlerin omuzlarında tırmandığım için daha uzakları görebildim.” Kanaatimizce bahsedilen yanlış ve eksik kabullerin

kutsallık formuna derç edilen gelenek perspektifi üzerinden ezeli tespitle yakın tutulup, her daim başarıya duçar olduğu kabulü öne alınmaktadır. Binaenaleyh, insanı besleyen ilkeselliğin adı olan teorik bir önerinin beşer tarafından aktifleştirildiği bu hâle, hakikate uygunluk gösteren dindarlık kabulü denildiği de unutulmamalıdır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Dünü, günü ve yarını değerlendirme işleminde; yargılama, eleştirme, reddetme ve kabul edilme işleminin her dönem işlevsel kılınması gerektiği hususu, akleden insan için en değerli kabul hükmünde olmalıdır. Mamafih hesaplaşma dışı tutulan ve de ardından kutsal sayılan geleneğin eleştirisi dışı görüldükten hemen sonra kutsallaştırılmasının önü açıldığı kuşkusuzdur. Böylesi bir kabulün gereksizliği konusunda gelinen sonuç bağlamında her daim demek evladır ki, Hak Din'in asıl ilkelerinin her kişi bazında anlaşılır olması, olası muhatabın anlayabildiği kolaylıkla devreye giren bir sunuma zorunluluk addettiği akıl dışı tutulmamalıdır. Öyle ki, Hak Din ile doğrudan muhatap olan bazı hatta ekser kesimlerin inandıkları din ve kitabın ne dediği açık hükümler üzerinden değil, onu anlayan kutsal kişiler üzerinden anlam kazanmakta olması, zaman içinde ana metnin kutsal gelenek formuna dâhil olup, anlaşılma biçimini zorlaştıran kabuller üzerinde tahakkuk edilmesine fırsat sunabilecektir. O yüzden de, insanın doğrudan sorumlu olduğu metnin yine insan tarafından anlaşılmasına imkân sunan her tavrın aktifleştirilmesi lazımdır. Bu nedenledir ki, ilkesel sunum bazında her zaman bahis konusu edilen ve dahi evrensel sunuma dair olan bu işi merkeze alan dindarlık öğretisinin de aktif olması zorunludur.

Hatta hemen her durumda “öldürmeyin!” uyarısını yapan dine rağmen, reddiye işlemine yakın durup kendisi gibi düşünmeyi öldürebilme hakkı üzerinden güzelleme yapan gelenek, böylece yol alabildiği yeni kutsallıkları oluşturmaktadır. İnsanın arzusunun temel ilkenin önüne geçirilmesi ve ilkeleri insan üzerinden anlamlandıran bu bakış açısının gelenekçi olan her yapıda benzer şekilde işler olması ise, gelenekle arasına mesafe koyarak mutlak ittiba/uyum/kabul şeklinde değil, mutlak manada doğru-yanlış ayırımı üzerinden işleyen bir yapıya kavuşulmasını salık vermektedir. Varılan bu noktanın kendi devrinde din ve geleneği anlamak zorunda olan insan için büyük bir çıkış olduğu bilinmektedir. Ve dahi, Tanrısal güvene layık olan insanın diğer nesillere sağlıklı bir gelenek algısı miras bırakmasının ilk adımı, insanı kendi zamanında değer inşa etmeye sevk eden bu bakışın temellük edilmesidir diyebiliriz.

Bütün bunlardan maada, insanın hele de dindar insanın geçmişi ders çıkarıp ibret alınacak *yaşanmışlık* olarak görmesi, kendi adına kazanım olarak yazılabilmelidir. Bu

---

Müslüman kültürde de işlendiği bilinmektedir. O kadar ki, Mehmet Âkif'in söylemediği bilinen (Bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkı/İ. H. Erzurumî, *Ma'rifetname*, (İstanbul, 1330), 284), ancak zaman içinde onun ifade ettiğinin açıklandığı kabule göre, değerli olan şey, kendi kapasitesi değil, sadece bizden olandır. O sebeptendir ki, ona atfedilen: “*Her kim ki kabul etmişse demokrasi denen ilm-i Yunan’ı/Bilsin ki inkâr etmiştir Muhammed’e inen Kur’an’ı...*” ifadesi, insanlığın katkısı durumunda olması gereken şeyleri adeta kendilerine mal eden yaklaşımı devreye alan tarz olduğu hususu gelenek dışı görülmemelidir.

kazanımın yanlış geçmiş kurgusu üzerinden reelden irreele dönüşmesi ise, beşer adına hayli üzücü bir durum gibidir. Nihayetinde bu durumdan çıkış için bize fikir verecek her yaşanmışlığa kulak kabartabiliriz. Belki de “Ömer Müslümanlığı” denilen bu çalışma bizlere bu çıkışın yaşanmış bir örneğini sunmak suretiyle dikkate alınabileceğini gösterecektir. Yoksa tarihsel süreçte olası değişime fırsat sunan gelişmişlik seviyesi olan Ömer ve Hz. Ömer’in güne taşınması iradesi,⁶² onun bütün hayatının tavsiyesi üzerinden değil, vahyiyle örtüşen değerleri üzerinden olmalıdır.

Dünü anlamak, günü kurgulamak, yarına da örneklik sunma sürecinden oluşması elzem olan gelinen bu aşamada açıkça ifade etmek lazımdır ki, kim olursa olsun tarihsel yaşanmışlıkları güne taşıma iradesinin farklı amaçları olduğu söylenebilir. Bu amaçların bir kısmında bütün evsafıyla beraber geçmişi anlama iradesi dururken, diğer yamacında ise geçmişi kutsama yaklaşımı olduğu muhakkaktır. Hâlbuki kim yaparsa yapsın, “geçen mutlak iyidir” beklentisi, hayatı anlama ve anlamlandırma pozisyonunda olan yeni nesiller için çıkış kapısı değildir. Bu kapının onu açanlar için sağlıklı manzara sunamayacağı gerçeği, yine tarihten alınabilecek en değerli ders hükmündedir. Haddizatında hemen her insanın anıları yaşatmak gibi bir beklentisi olsa dahi, anıları kutsallaştırmak gibi bir beklentisinin olmaması beklenir.

Neticede dile getirmek gerekir ki, geçmişi dinin parçası hâline getirmek yaklaşımı, ilkesel düşünmeyen bir bakış açısından neşet etmektedir. Kanaatimizce, günümüz Müslümanlığının ve de benzer algıyı besleyen yapılarının yaşayan en büyük problemi, kişileri yaşananları anlama erdeminden uzak tutan bu bakış açısının dinsel bir yaklaşım olduğu propagandası olsa gerek. Geçmiş yaşanmışlıkları dinin kendisiymiş gibi sunan bu yaklaşım, sıradan insan davranışlarını dahi kutsama eğilimine girmiş gibidir. Yine bu yaklaşımın ortaya serdiği sahabe algısı, her ne yaparsa yapsın bir hikmet üzere iş yapan insanlardan müteşekkil bir devre işaret etmektedir. İnsanı asıl unsur konumuna getirme bazında öne alınan bu devrin, insan denilen asıl muhatap nezdinde hem kaliteye hem de Yüce Allah’ın güvenine layık olan etkin bir seviyeye açıkça delalet ettiği yakından bilinmelidir.

Yazarlık Katkısı

Araştırma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

REFERENCES / KAYNAKÇA

- Akın, Hüseyin *Bana Öğretmenini Söyle*. İstanbul: Şule Yayınları, 2. Baskı, 2019.
Aksu, Mehdi. *İslâm Tarihinde Gerçeğe Giden Yol*. İstanbul: İstanbul Matbaa/Mücellit, 2003.

⁶² İlkesel duruşu sistematik anlamda devreye alan etkin bir yaklaşım hakkında bkz. Namık Kemal Okumuş, *Ömer Müslümanlığı/Yaşayan Dindarlığın İlke, Adalet ve Ahlâk Bazlı Analizi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2023), 11-124.

- Belaslatinas, Perfectus. *Kurbağa Manastırı/Abbatia Ranae*, çev. Kemal Gözler. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021.
- Câmî, Mevlânâ Abdurrahman. *Peygamberlik Müjdeleri/Şevâhidü'n-Nübüvve*, İstanbul: Bedir Yayınları, 1976.
- De Blij, Harm. *Coğrafya Neden Önemlidir/Hiç Olmadığı Kadar*, çev. Fatma Yavaş - Baki Kaya. Ankara: Hece Yayınları, 2019.
- Derveze, İzzet. *Kur'anü'l-Mecid/Kur'an'ı Anlamada Bir Yöntem Çalışması*, çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Eaton, Gai. *Kalenin Kralı/Modern Dünyada İnsanın Tercih ve Sorumluluğu*, çev. Birol Çetinkaya. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Ferngren, Gary B. (edt.), *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Güngör, Fethi. *Muttaki Mütefekkir Cevdet Said*. İstanbul: Çıra Genç Yayınları, 2019.
- Gürkan, Emrah Safa. *Bunu Herkes Bilir/Tarihteki Yanlış Sorulara Doğru Cevaplar*. İstanbul: Kronik Yayınları, 5. Baskı, 2020.
- Han, Fethullah. *Kur'ân ve Kâinat Ayetleri/Allah, Kâinat ve İnsan*, çev. Safiye Gülen - Oya Morçay. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1998.
- İsfahanî, Râgıb. *Mutluluğun Kazanılması/Tafsilü'n-Neşeteyn ve Tahsilü's-Saadeteyn*, çev. Mustafa Solmaz. İstanbul: Sufi Yayınları, 3. Baskı, 2020.
- Kılıç, Emrullah. *Ahlak ve Medeniyet/Ralph Barton Perry'nin Ahlaki Medeniyet Teorisi*. Ankara: Elis Yayınları, 2022.
- Le Gall, André. *Anksiyete ve Kaygı/L'anxiété et l'angoisse*, çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Yayınları, 2006.
- Mcintyre, Lee. *Hakikat Sonrası*, çev. Mehmet Fahrettin Biçici. İstanbul: Tellekt Yayınları, 2019.
- Mezghani, Ali. *Tamamlanmamış Devlet/Arap Ülkelerinde Hukuk Sorunu*, çev. Ahmet Arslan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Okumuş, Namık Kemal. *Doğmatik Uyku/Din, Bilim ve Tanrı Zihniyetinin Kökenlerine Dair*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Okumuş, Namık Kemal. *Dost Ateşinde Pişmek/Te'vil ve Tefsir Arasında Müslüman Zihin*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Okumuş, Namık Kemal. *Ömer Müslümanlığı/Yaşayan Dindarlığın İlke, Adalet ve Ahlâk Bazlı Analizi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2023.
- Özkan, Ercüment. *Dünden Yarına Dünya*. Ankara: Anlam Yayınları, 2005.
- Özkan, Ercüment. *Dünden Yarına Türkiye*. Ankara: Anlam Yayınları, 2005.
- Songür, Hasan. *Allah Rızası A. Ş./Korsan Tarikat, Korsan Şeyh*. Ankara: Hitabevi Yayınları, 2021.
- Storr, Anthony. *Sahte Peygamberler Yalan Cemaatler/Bazıları Deli Ama Hepsi Aynı*, çev. Aslı Day. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2020.
- Türker, Ömer. *Anlamı Tamamlamak/İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.